Universitat Autònoma de Barcelona

Lluïsa Vidal.

Les il·lustracions de la revista Feminal

Lluïsa Vidal. The ilustrations of the Feminal magazine

Ivet Gomà Corominas

Tutora: Núria Llorens Moreno

Curs: 2023-2024

Treball de Final de Grau d'Història de l'Art

Facultat de Filosofia i Lletres

Universitat Autònoma de Barcelona

"L'única pintora que ha produït l'actual moviment artístic a Catalunya".

Raimon Caselles, *La veu de Catalunya.*

RESUM

Aquest treball recupera i reivindica el llegat gràfic de Lluïsa Vidal, una de les figures femenines més destacades del Modernisme català, a través d'una selecció de les il·lustracions que va realitzar per a Feminal. Publicada a principis del segle XX, aquesta revista, creada per dones i adreçada a dones, esdevingué un espai de trobada entre art, cultura, literatura i pensament. Més enllà de la seva dimensió periodística, Feminal va obrir noves vies d'expressió i participació femenina en la vida cultural. Les il·lustracions de Vidal constitueixen, així, un testimoni de la creativitat artística i de la mirada de les dones en la construcció de la modernitat.

Paraules clau: Lluïsa Vidal; Modernisme català; Feminal; dones artistes; il·lustració; premsa femenina; creativitat femenina; gènere i història de l'art.

ABSTRACT

This study seeks to recover and highlight the graphic legacy of Lluïsa Vidal, one of the most prominent women artists of Catalan Modernisme, through a selection of illustrations she created for Feminal. Published in the early twentieth century, this magazine, created by women and addressed to a female readership, became a meeting place for art, culture, literature and intellectual thought. Beyond its journalistic dimension, Feminal opened up new avenues for women's expression and participation in cultural life. Vidal's illustrations thus stand as a testament to women's artistic creativity and their distinctive visual perspective in shaping modernity.

Keywords: Lluïsa Vidal; Catalan Modernisme; Feminal; women artists; illustration; women's press; female creativity; gender and art history.

ÍNDEX

1. Introducció 1-2

2. Metodologia 2-3

3. Context històric 4-5

4. Biografia de Lluïsa Vidal 5-9

5. La revista *Feminal* 10-12

6. Il·lustracions a la revista *Feminal* 12-13

   - Núm.1, 28 d'abril de 1907, Barcelona "*Nit de Lluna*". 13-15
   - Núm.2, 26 de maig de 1907, Barcelona "*Caliu d'hivern*". 15-17
   - Núm.3, 30 de juny de 1907, Barcelona "*La heroyca Liline*". 17-18
   - Núm.23, 28 de febrer de 1909, Barcelona "*Idili*". 18-20
   - Núm.25, 25 d'abril de 1909, Barcelona "*La dona d'en barba-blava*". 20-21
   - Núm.43, 3 d'octubre de 1910, Barcelona "*Secretet rosa*". 21-23
   - Núm 47, 26 de febrer de 1911, Barcelona "*De les memòries del avi*" (Narració pera'ls petits). 23-25
   - Núm.55, 29 d'octubre de 1911, Barcelona "*Comiat*". 25-27
   - Núm.60, 31 de març de 1912, Barcelona "*La forastera*". 27-28
   - Núm.64, 28 de juliol de 1912, Barcelona "*A posta de sol*". 29-30
   - Núm.89, 30 d'agost de 1914, Barcelona "*Nota d'estiu*". 30-31
   - Núm.98, 30 de març de 1915, Barcelona "*La mort feconda*". 31-33

7. Conclusions 34-35

8. Annex 36-42

9. Annex fotogràfic 43-53

10. Bibliografia i webgrafia 54-57

1. Introducció

La dona com a objecte o subjecte? Al llarg de tota la història de l'art la dona ha sigut considerada una figura de representació, identificada com un objecte passiu en l'art que proporcionava una inspiració artística als artistes, és a dir com a musa. Però existia la dona com a creadora? Nochlin va ser la primera a preguntar-se per aquesta absència femenina en l'art "*Why have there been no great womens artists?*", reflexionant sobre aquest dubte va arribar a la conclusió que la dona artista no tenia visibilitat a causa d'una sèrie de factors i circumstàncies, que no va poder desenvolupar de manera lliure la seva activitat artística i assolissin un nivell comparable amb els homes, molts noms d'artistes femenines encara són un misteri. (Faxedas, 2009, 12)

Ezequiel Moltó Seguí en la seva tesi, *Dones que pinten. Aproximació sociològica a les pintores catalanes contemporànies. El cas de Lluïsa Vidal,* ens menciona que algunes reflexions relacionen les pintures rupestres a les dones de la tribu, en l'edat mitjana es relaciona a les dones en l'art sacroreligiós, però sempre en un art silenciós que perdurarà en èpoques posteriors. Evidenciant l'injust tracte que han rebut les dones artistes en els nostres temps. En la seva tesi menciona una frase de Patrícia Mayayo molt interessant, que m'agradaria incloure en el treball "la hipervisibilidad de la mujer como *objeto* de representación y su invisibilidad persistente del *sujeto* creador". (Moltó, 2015, 9-10)

L'objectiu del meu treball és donar visibilitat a una de moltes dones eclipsades i marginades per la societat del seu temps, algunes d'elles per dedicar-se al que més estimaven es van haver d'amagar darrere d'un pseudònim masculí, com és el cas de Caterina Albert, que signava com a Víctor Català. La figura de la dona i el seu cos ha estat protagonista de moltes composicions, però és hora de què passem de la dona com a objecte a subjecte. En aquest treball es tractarà el cas de Lluïsa Vidal, una de les pintores del modernisme català, que gràcies a la lluita feminista de l'època va fer que la seva obra deixés de ser invisible i mostrés el seu talent a la societat a partir d'actes públics i mitjans de comunicació, com és el cas de la Revista *Feminal*.

Lluïsa Vidal es va dedicar a la seva passió gràcies al seu esforç, valentia i suport familiar, podríem dir que va ser una revolucionària de l'època que va decidir bolcar la seva vida allò que estimava, deixant enrere el destí que tenia la societat masculina i patriarcal per

les dones, on les seves funcions se centraven en el matrimoni, la família i la llar. Lluïsa Vidal tot i ser reconeguda en el seu moment, per les seves múltiples exposicions en diverses galeries d'art. La seva mort va suposar una venda de les seves obres, fent que l'avarícia del mercat de l'art les vengués com a producció de Ramon Casas i Carbó provocant la pèrdua de la producció artística de la pintora, com va dir Elina Norandi *"Vam créixer pensant que les artistes catalanes no existien*", gràcies a diverses investigacions i publicacions en els darrers anys s'ha pogut traçar la vida i l'obra de Lluïsa Vidal.

2. Metodologia

La metodologia d'aquest treball que he utilitzat ha estat el següent. Primerament, he fet una selecció de totes les il·lustracions de Lluïsa Vidal a la revista *Feminal*, utilitzant criteris com la temàtica, la tècnica, l'escenografia de cada espai, valorant el seu exterior i interior, la psicologia dels personatges i la seva edat. Les múltiples edicions de la Revista *Feminal* les vaig extreure de l'arxiu de revistes catalanes antigues. La digitalització de tots els exemplars de la revista es van dur a terme gràcies a l'exposició del 2005 *On són les dones? Espais a l'art català dels segles XIX i XX.*

Seguidament, vaig buscar informació sobre la vida de la pintora i la seva influència artística, però em vaig sorprendre de l'escassa informació que tenim sobre ella, i per això em vaig centrar en les autores que més han indagat sobre el tema; Consol Oltra Eteve, *La mirada d'una dona, l'empremta d'una artista* en el 2013 i Marcy Rudo, *Lluïsa Vidal, filla del modernisme* en el 1996, tot i que de les il·lustracions ens parlen molt poc, per la qual cosa se'm va plantejar el primer problema. Per altra banda, volia mencionar el catàleg de l'exposició itinerant l'any 2002 fet per la Fundació La Caixa i la investigació feta per Ezequiel Moltó Seguí, *Dones que pinten. Aproximació sociològica a les pintores catalanes contemporànies. El cas de Lluïsa Vidal.*

Un dels entrebancs que m'ha suposat escollir aquest tema ha sigut la manca d'informació que hi ha sobre les il·lustracions de Vidal en la revista, i per això he hagut de llegir els contes corresponents per intentar traçar una descripció minuciosa de cada una d'elles. Una de les ajudes que m'han afavorit a pautar una línia estilística i les seves inquietuds com a artista, ho he pogut realitzar a través de les informacions que he obtingut sobre la seva biografia, però sobretot del seu aprenentatge com a artista i les seves influències.

Abans de realitzar la descripció de les il·lustracions i estudiar-les en profunditat vaig informar-me de com havia de fer una anàlisi totalment complet i les diverses tècniques de dibuix, per això vaig utilitzar el llibre de *La col·lecció Raimon Caselles, dibuixos i gravat del Barroc al Modernisme del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, i el llibre *The Primacy of drawing.* A poc a poc vaig poder traçar una descripció més detallada del dibuix i poder-la relacionar amb altres il·lustracions de la mateixa revista. He intentat posar-me en la pell de l'artista i entendre el perquè ha utilitzat aquests mètodes, o aquesta acció i escenografia concreta del conte, a més de comparar-la amb altres artistes i intentar trobar les seves influències. Les il·lustracions contenen un caràcter realista que m'ha fet reflexionar sobre com les observem amb una visió contemporània.

Al contrari a les il·lustracions de Lluïsa Vidal, la documentació de la revista *Feminal* és molt més abundant, en el que vull ressaltar l'article de Mireia Freixa en el llibre *L'art de narrar les imatges,* el seu article és anomenat *La revista femenina or y grana (1906-1907). Dona caricatura política en els inicis del Noucentisme* o com el treball de final de grau de Cristina Dumistrescu que tracta de *Feminal: anàlisi gràfic d'un referent a la premsa femenina,* gràcies aquests dos documents he pogut descriure i entendre de forma més complexa la fundació de la revista i els seus objectius.

Per altra banda, també vaig estudiar l'estructura i els canvis sociològics que esdevenen en el temps de Lluïsa Vidal, per la qual cosa he utilitzat *Barcelona Modernista* de Cristina i Eduardo Mendoza de l'any 2003, i *Història de la Catalunya Contemporània* per Manel Risques, Àngel Duarte, Borja de Riquer, Josep M. Roig Rosich, de l'any 1999. Un dels moviments que va fer que, tant Lluïsa Vidal com la revista Feminal tingués popularitat va ser el feminisme, i per això he utilitzat el llibre de Maria Aurèlia Capmany, *El feminisme a Catalunya,* de l'any 1973.

Tots aquests llibres i revistes que he mencionat anteriorment han sigut claus per desenvolupar el treball i crear una anàlisi més aproximat, tot i que també he utilitzat informació addicional que m'han ajudat a complementar la informació.

3. Context històric

Per estudiar l'obra de Lluïsa Vidal cal saber en quin marc social i cultural es trobava. Lluïsa Vidal va viure entre els anys 1876-1918 a Barcelona, on es va produir un gran canvi sociològic per la revolució de la indústria tèxtil, que va provocar les primeres migracions del camp a la ciutat i el progressiu ascens demogràfic de la ciutat catalana, provocant que a mitjan segle XIX es van forjar uns canvis urbanístics, socials i econòmics, que dotaven d'un ambient innovador i dinàmic. Per altra banda, trobem la burgesia catalana que és marcada per la indústria tèxtil, ja que és el seu motor, tot i que aquesta no era garantia, degut a les pèssimes condicions dels treballadors van accelerar els sindicats obrers, deixant enrere l'avenç dels tradicionals sistemes gremials medievals catalans (Rudo, 1996, 59). La segona revolució industrial és coneguda com la Revolució Tecnològica (finals del segle XIX i principis del XX), que va evolucionar per la utilització de noves fonts d'energia electricitat, petroli i en el sector químic la fabricació de sosa pel desenvolupament del sabó i el vidre.

A la segona meitat del segle XIX va haver-hi uns necessaris canvis urbanístics, socials i econòmics que són marcats per una sèrie de rehabilitació de la ciutat barcelonina, un dels fets més importants va succeir l'any 1888, l'Exposició Universal de Barcelona al parc de la Ciutadella, provocant un gran desenvolupament econòmic i un gran prestigi per la ciutat. Aquest fet va provocar diversos canvis urbanístics de la ciutat i la incorporació de la il·luminació elèctrica en alguns carrers de la ciutat barcelonina. En l'any 1892 es van aprovar les Bases de Manresa projecte autonomista, que planteja una organització autònoma corporativista. Per altra banda, van aparèixer atemptats anarquistes (1893-1897), un dels més importants va ser la bomba del Liceu, que aquest era un símbol d'aparador de la burgesia. En els últims anys del segle XIX concretament en el 1898, van ser complicats per l'Estat Espanyol causats per la pèrdua de les darreres colònies espanyoles; Cuba, Puerto Rico i Filipines.

Un dels fets més crucials que van marcar la nostra història va ser la revolta popular causada per l'inconformisme de les mares, que veien com els seus fills embarcaven cap a Melilla amb les tropes militars per la guerra del Marroc, aquests fets són coneguts com la Setmana Tràgica (del 26 al 31 de juliol de 1909) provocant una gran repressió militar. Els

anarquistes van començar a dominar la ciutat, van saquejar i cremar esglésies, on la burgesia es va començar a preocupar per la classe treballadora i les seves necessitats.

En el 1913-1914 es van aprovar les normes ortogràfiques de l'Institut d'Estudis Catalans i es va construir la Mancomunitat de Catalunya coincidint amb l'assassinat de l'arxiduc Ferran d'Àustria provocant l'esclat de la Primera Guerra Mundial.

Si ens centrem en el context que es desenvolupa l'obra de Lluïsa Vidal hem de mencionar el moviment cultural i literari que s'anomena *La Renaixença,* va aparèixer en la primera meitat del segle XIX, i principis del XX. Tenia com a objectiu de fer renéixer el català com a llengua literària i de cultura després de la decadència. Caracteritzat per un ressorgiment de la literatura, la poesia, el teatre i les arts. En aquest moviment cultural ens trobem figures com Jacint Verdaguer, Angel Guimerà i Narcís Oller en literatura i Antoni Gaudí en arquitectura.

Per altra banda, hi ha un moviment artístic i cultural que va tenir lloc a finals del segle XIX i principis del XX, que va adquirir una personalitat pròpia i diferenciada amb l'objectiu de situar l'art català a l'escala europea, per la qual cosa es va manifestar en l'arquitectura, en la pintura, la literatura i altres arts. El Modernisme és caracteritzat pel seu abatiment enfront de l'estètica neogòtica, neoclàssica i neoromànica que es troba arreu d'Europa. Podem destacar arquitectes com Antoni Gaudí, Domènec i Montaner, Josep Puig i Cadafalch. En l'àmbit de la pintura destaquen Santiago Rusiñol, Ramon Casas, Pepita Teixidor, entre altres. Cal mencionar la importància del sorgiment d'una nova classe social, la burgesia, que aquesta va ser clau pel moviment cultural mencionat anteriorment.

4. Biografia Lluïsa Vidal

La vida de Lluïsa Vidal i la seva producció artística no ha sigut un dels grans temes de recerca ni de publicacions exhaustives, per la qual m'he hagut de centrar en unes autores i llibres concrets que ens expliquen el recorregut de l'artista. Les fonts que he utilitzat són; Marcy Rudo, una periodista, investigadora d'art i d'història que s'ha dedicat a explorar la vida de Lluïsa Vidal i la seva producció artística. Consol Oltra Esteve que va ser una gran admiradora i col·leccionista d'il·lustracions i pintures d'artistes modernistes catalans, on va fer una investigació minuciosa de la vida i la pintura de Lluïsa Vidal.

Ezequiel Moltó Seguí que va fer la seva tesi de dones que pinten, concretament se centra en el cas de Lluïsa Vidal. Finalment, cal mencionar el catàleg de l'exposició de la fundació "La Caixa".

Lluïsa Vidal i Puig (1876-1918) (Fig. 1.) és una de les pintores més importants del modernisme català, que provenia de la família Vidal-Puig, una família acomodada i culta de la societat barcelonina de l'època, era la segona filla de dotze fills dels Vidal-Puig. Francesc Vidal, el seu pare, va triar els millors professors per la formació dels seus hereus que tenien aptituds per les facetes artístiques. "*Era com si hagués criat a les seves filles per presumir-ne*" (Rudo, 1996, 53).

El perfeccionisme del pare van suposar una atmosfera de competició familiar, tot i que les animava per aprendre el sentit de l'esforç i del treball. Podríem dir que els havia creat a imatge seva, volien ressaltar les seves qualitats intel·lectuals vinculades a l'àmbit artístic, tant plàstic com musical.

Lluïsa Vidal es va dedicar per complet a l'art durant tota la seva vida amb ferma persistència i valentia, tot i tenir problemes de vista des de petita demanava sempre estris per dibuixar -un llapis i un paper-, i per això el seu pare es va adonar del seu talent innat i l'interès que desprenia la seva filla. Francesc Vidal (1848-1914)[1] (Fig. 2.) veia la seva herència artística en mans de la seva filla, per la qual cosa el seu aprenentatge plàstic el va deixar en mans dels millors professionals del moment. (Rudo, 1996, 69-72)

L'últim terç del segle XIX no era freqüent que una dona encaminés la seva pròpia vida, tant personal com professional, podríem dir que Lluïsa Vidal va ser afortunada, ja que va tenir el suport familiar que sempre van fomentar i reafirmar el seu enginy. La seva dedicació i esforç va ocasionar que la seva vocació fos exclusiva en l'àmbit artístic, i gràcies a la sensibilitat artística que es respirava en l'ambient domèstic li van obrir portes per endinsar-se en el món professional de la pintura.

La seva formació artística va ser estimulada per les classes acadèmiques que li impartien els seus mestres. Per altra banda, el seu pare va fer que Lluïsa Vidal prengués contacte

[1] Vegeu biografia de Francesc Vidal i Jevellí a annex núm. 1.

amb el món del comerç, on els seus coneixements pràctics li van aportar una certa experiència que li va suposar una naturalitat per moure's amb total llibertat per la societat de l'època. Un dels mestres que van marcar el seu perfeccionament en la pintura va ser Arcadi Mas i Fontdevila (1852-1934)[2] (Fig. 3.), provocant una evolució progressiva de Lluïsa en la pintura al fresc, caracteritzada per la llum i el color. Un altre mestre que va ser clau pel desenvolupament de la pintura va ser Joan González (1868-1934)[3] (Fig. 4.).

Totes les seves obres són marcades per la insistència del seu pare, a més de la plasmació de les adversitats i fets que li van suposar els estímuls externs. Lluïsa Vidal es movia dins d'un context cultural i artístic ric, en el que rebia una fascinació pels artistes des de jove. Embriagada per l'art va anar a moltes exposicions, una d'elles va ser l'exposició de les obres de Ramon Casas (1866-1908) (Fig. 5.) i Santiago Rusiñol (1861-1931)[4] (Fig. 6.) a la Sala Parés[5] (Fig. 7), tot i que les obres no li van transmetre cap emoció. Francesc Vidal no va poder assistir a l'exposició, però va coincidir amb la seva filla, pensava que les obres de Casas li semblaven inexpressives i amb poca emoció. (Rudo, 1996, 76)

"La falta de emoción y sentimiento que encuentras en sus obres esta en la mayor parte de las que se exhiben ahora [...] El arte que solo despierta la curiosidad por la destreza con que los colores, barros, sonidos estan machacados, no es arte." Madrid, 1893.

La visió artística és molt personal, però estudiant l'obra de Lluïsa Vidal observem que considerava molt important l'expressió artística i poder captar la psicologia dels personatges, deixant en segon pla la composició com feia Ramon Casas. Vidal es caracteritza per la seva expressivitat directa que crea una connexió emocional directa, i per això podríem interpretar que l'obra de Casas no l'entusiasmava.

Lluïsa Vidal és considerada una artista de la segona generació del Modernisme català, en aquells temps la bohèmia estava de moda, per tant, va anar a estudiar a París. Vidal, tot i ser de la burgesia no es podia permetre aquest ritme de vida i als seus vint-i-u anys les

[2] Vegeu biografia de Arcadi Mas i Fontdevila a annex núm. 2.
[3] Vegeu biografia de Joan González i Pellicer a annex núm. 3.
[4] Vegeu biografia de Ramón Casas i Carbó, Santiago Rusiñol i Prats a annex núm. 4.
[5] Informació addicional de la Sala Parés i les exposicions de Lluïsa Vidal a annex núm. 5.

seves obres no generaven ingressos, i per això freqüentava al bar bohemi barceloní, els Quatre gats.

El 12 de juny de 1897, Pere Romeu, Santiago Rusiñol, Miquel Utrillo i Ramon Casas van obrir els Quatre gats, un bar creat a imatge de *le chat noir (cabaret del segle XIX, que estava situat en el barri bohemi de la ciutat).* Es denomina els Quatre gats perquè en aquells anys tothom deia que aquesta iniciativa bohèmia només assistirien "quatre gats", molt poca gent. Un centre de reunió del talent cultural i centre ideològic de l'avantguarda artística de la ciutat catalana en temps del modernisme.

Ramon Casas considerava aquest establiment "*un parador pels desil·lusionats*", tot i que l'ambient de tertúlia era masculina, les dones també podien assistir. Lluïsa Vidal va fer la seva primera exposició en aquest local l'any 1898, al mateix any que Pablo Picasso va exposar. Cal valorar que va ser l'única dona en la història del local que va presentar la seva producció artística. En aquells anys, la sala Parés va fer una exposició exclusivament de *"Señoras y señoritas",* i Lluïsa Vidal va participar-hi. En aquells temps, les dones es dedicaven majoritàriament a la pintura de flors, Vidal no s'identificava amb aquella pintura de flors, considerada la sensibilitat femenina de la pintura floral.

Finalment, l'any 1901, Lluïsa Vidal va emprendre un viatge cap a França amb la intenció d'aprendre i ramificar la seva carrera artística, es va dedicar a fer còpies dels quadres que es trobaven en el museu francès. Les dues primeres setmanes es va dedicar a recórrer el Louvre fixant-se i admirant les obres dels seus coetanis com; Baixeres, Zuloaga, Carlos-Duran, Jacques Emilie-Blanche, entre altres. Cal destacar, que un dels mestres que més van marcar la seva estada a París va ser Eugène Carrière (1845-1919)[6] (Fig. 8.), pel fet que el seu entorpiment es veia reflectit en la grossor de la línia, deia que era massa traçuda. Carrière li va suggerir que difuminés més i que se centrés en la senzillesa, perquè era més important un element ple de vivacitat que no inanimat. (Rudo, 1996, 107)

Vidal enviava múltiples correspondències a Barcelona, totes aquestes decorades amb esbossos a llapis o aquarel·les. En finalitzar el seu viatge va mencionar que París era una

[6] Vegeu biografia de Eugène Carrière a annex núm. 6.

ciutat plena de bellesa en els seus carrers, però que no era una ciutat per formar-se artísticament.

Lluïsa Vidal es va centrar en les obligacions familiars i el seu compromís artístic. En un cert punt de la seva vida es va haver de fer càrrec de la seva família econòmicament, ja que ella afrontava les adversitats amb valentia i força des de ben petita. Aquesta situació va ser a causada pel seu pare, Francesc Vidal, que va caure malalt i es va aïllar de les seves relacions socials. La vida de Lluïsa Vidal es va centrar en la seva major preocupació per obtenir ingressos estables, així no dependria del seu pare i podria ser autosuficient, tot i que una de les coses que més li preocupaven era la lluita amb el futur, atès que no es volia centrar en les obligacions que li dictava la societat pel simple fet de ser dona, sinó que volia lluitar per obtenir un reconeixement artístic. Francesc Vidal veia que les possibilitats que Lluïsa fos artista estaven per damunt del sexisme. (Rudo, 1996, 167)

La seva economia es basava en diversos encàrrecs de retrats, tot i que es va diversificar la seva producció artística quan es va endinsar en el món de la il·lustració, concretament en la revista *Feminal,* ja que li suposava un suplement, tot i que la quantitat de diners que guanyava il·lustrant el relat mensual de la revista era insignificant, però li pronosticaven una estabilitat econòmica regular. (Rudo, 1996, 168).

La tardor de l'any 1918, Lluïsa Vidal va caure malalta enfront de la crisi sanitària de l'epidèmia de grip que havia començat a la primavera d'aquell mateix any. La grip espanyola li va suposar un endarreriment en la seva producció artística. El 12 d'octubre va fer el testament, tot i que la legalitat espanyola no decretava la professió de les dones, però sí el dret a testar. Vidal va morir deu dies més tard, el 22 d'octubre del 1918, "sense cap professió concreta". (Rudo, 1996, 207). Un any després de la seva mort, en el 1919, la seva família li va organitzar un homenatge retrospectiu a la sala Parés amb la voluntat de recordar a la difunta, tot i que més tard va ser silenciada i oblidada del modernisme català. (Rudo, 1996, 209).

5. La revista feminal

El 28 d'abril de 1907 es publicava el primer número de la revista feminal, on la seva edició va viure durant deu anys amb un total de 128 publicacions. La revista feminal era un suplement de *Ilustració Catalana* (Fig. 9.), considerada la primera revista gràfica editada en català, en el que a partir del juny de 1903 fins al desembre de 1917 (anteriorment s'havia tancat juliol 1880-març 1894) el seu contingut es va mantenir en una línia catalanista. En aquest moment, *Ilustració Catalana,* havia aconseguit l'audiència més descomunal, en el que van créixer degut una edició més popular i més luxosa dirigida a la societat burgesa del moment. (Ballbona, 2017, 442)

Feminal va sorgir de la mà de la directora i creadora Carme Karr i Alfonsetti (1865-1919)[7] (Fig. 10.). Lluís Via i Pagès (1870-1940)[8] (Fig. 11.) director literari de Joventut i un gran admirador de Karr li va presentar a Francesc Matheu (1851-1938)[9], director de la revista *Il·lustració catalana.* Matheu li va recomanar a Karr que en comptes de crear un diari, utilitzes un que ja fos conegut i fes un suplement, per la qual cosa va sorgir la revista *Feminal* una revista configurada com a mitjà de comunicació de masses, que tenia com a finalitat; informar, conformar i legitimar la dona moderna.

La seu de la revista estava ubicada al carrer Mallorca de Barcelona, a l'Eixample es va publicar de forma mensual durant deu anys, la seu tenia un component pictòric i literari dins de l'àmbit feminista, i es va convertir en un referent de la societat burgesa barcelonina. Feminal, tot i el seu àmbit divulgatiu, és una revista que permet que dones artistes -*escriptores com pintores*- poguessin compartir la seva preocupació pels drets de les dones del segle XX a Catalunya. És considerada una via d'expressió comunicativa de l'època, on el seu principal objectiu era informar a les seves lectores *"de tot el que pot esserli util, de tot que pot plaure-li y interessarla en l'actual moment artístic industrial i social"* (*Feminal,* 28/04/1907, 1, 1)

Cal destacar que *Feminal* va aparèixer en un moment en què hi havia una sèrie de diverses transformacions i tensions socials i culturals, moltes vinculades a la industrialització que

[7] Vegeu biografia de Carme Karr i Alfonsetti a annex núm. 7.
[8] Vegeu biografia de Lluís Via i Pagès a annex núm. 8.
[9] Vegeu biografia de Francesc Matheu i Fornells a annex núm. 9.

van marcar pensament i la ideologia de la revista. El conflicte de classes és un dels més destacats, ja que es van convocar diverses vagues per millorar les condicions de vida i els salaris dels treballadors provocant una tensió entre els propietaris industrials i els obrers. Simultàniament, les dones van començar a oposar-se a la desigualtat de gènere i van reivindicar una educació, igualtat de drets i la participació en la vida professional i cultural. Per altra banda, va haver-hi el renaixement de la cultura catalana que va obtenir total plenitud amb el llibre *Lo catalanisme* de Valentí Almirall l'any 1886, subtitulat "*Motius que el legitimen, fonaments científics i solucions*" que ens proposa la història del pensament polític català basant-se en motius culturals, històrics i científics, proposant solucions federals per les tensions ocasionades entre Catalunya i l'Estat Espanyol.

Principalment, el projecte Feminal havia sorgit d*'Or y Grana* (Fig. 12.), una revista efímera femenina catalana, que es va definir en els anys del noucentisme, ja que a poc a poc s'anava donant una certa importància a la dona, que va prenent protagonisme en la societat i que correspon al canvi d'orientació política de la societat catalana, *"El fonament de la Pàtria és la Família, el fonament de la Família és la dona".* La revista *Feminal* té certes comparacions amb *Or y Grana*, ja que Feminal té un contingut més baix en política, és més conservadora i sense un sentit satíric que caracteritza la revista *Or y Grana*. *Feminal* constava de dues grans artistes (Lluïsa Vidal i Pepita Teixidor[10] (Fig. 13.)) que, suposadament, no es van atrevir a fer aquest tipus d'il·lustracions de contingut satíric.
Maria Aurèlia Capmany (1918-1991)[11] (Fig. 14.), va ser la gran reivindicadora del paper de la dona en la Catalunya actual, va escriure amb fina ironia el llibre *El feminisme a Catalunya*. En aquest llibre ens deixa cites com *"El feminisme a Catalunya va ser una gàbia molt ben construïda, i la dona catalana no n'ha sortit encara. Vet aquí la pregunta i la meva resposta"* (Campmany, 1973)

En els anys del noucentisme es van anar perfilant diverses idees, on la dona discrepava en certes qüestions dins del dirigisme, i l'objectiu era recuperar el relat feminista i fer una interpretació més completa del nostre passat deixant enrere la visió centrada només en l'home. (Ballbona, 2017)

[10] Vegeu biografia de Pepita Teixidor a annex núm. 10.
[11] Vegeu biografia de Maria Aurèlia Capmany a annex núm. 11.

La revista Feminal és considerada una de les primeres revistes feministes, però sense tenir les intencions que tenia la revista *La Fronde* (Fig. 15.), una revista feminista francesa fundada en el 1897 fins al 1905, la fundadora d'aquesta revista va ser l'actriu, periodista i activista Marguerite Durand. *La Fronde* va ser una revista escrita i dirigida per dones, amb la finalitat d'atreure el públic parisenc femení, Durand va utilitzar la seva imatge. Lluïsa Vidal va entrar en contacte amb la revista gràcies a la seva amistat amb Séverine (1855-1929)[12](Fig. 16.), que va reconèixer el talent i compromís de Vidal, i així endinsar-la en un contingut modern per l'època. Entre el 1900 i 1918, són denominats els anys de la Belle Époque, on el feminisme europeu va prendre importància dins de la societat, on la majoria de les feministes pertanyien a les classes benestants.

L'objectiu de la revista era defensar "*els drets de les dones a l'educació i a la professionalització"*, apareixent una nova estètica i ètica en les revistes de dones, que es va reivindicar l'accés en noves professions trencant els prejudicis que impedien que el gènere femení estigués sentenciat en diversos àmbits de treball, i per això és una revista en la qual es reivindiquen els drets polítics de les dones sense restriccions.

[...] la dóna catalana pot y déu contribuhir al enaltiment de la seva patria, instruhintse y educantse per obrir nous camps al general avens. (*Feminal,* 28/04/1907, 1, 1)

6. Il·lustracions a la revista feminal

En la segona meitat del segle XIX va tenir lloc l'expansió d'un nou sistema revolucionari que proporcionava informació, els diaris. En un inici les pàgines s'omplien amb textos plens d'austeritat, però va anar evolucionant i es va anar incorporant múltiples dibuixos de dimensions relativament petites, tot i que aquestes van anar guanyant qualitat a la millora d'impressió. En el període modernista el dibuix va adquirir una gran consideració, on molts artistes van exercir de dibuixants, ja que tenien una gran difusió gràcies a la producció seriada i el seu preu descendent. Les il·lustracions tenen diversos gèneres i especialitats, entre aquests trobem; el dibuix d'actualitats, humorístic o satíric, la caricatura, el literari, el retratista... En el cas de Lluïsa Vidal es va dedicar a la il·lustració literària amb un estil realista tradicional que va adquirir d'Arcadi Mas i Fondevila. (Oltra, 2013, 150)

[12] Vegeu biografia de Séverine (Caroline Rémy de Guebhard) a annex núm. 12.

En aquest apartat parlarem de les il·lustracions de Lluïsa Vidal que va fer en la revista *Feminal,* un total de 48 il·lustracions que es daten en un curt període de temps, i per això he fet una selecció de la seva producció artística. La majoria d'il·lustracions veiem que són dibuixos fets amb carbonet i llapis donant-li un cop de llum amb el clarió, tot i que algunes les il·lumina amb un petit toc de color.

La selecció que he utilitzat per escollir les il·lustracions es basen en diversos factors com; l'edat dels personatges, la situació social i l'escenografia detallada de cada espai.
Si ens centrem detalladament he volgut fer un recull de les diverses expressions que és capaç de captar la pintora, entre aquestes podem trobar personatges enamorats, tristos, espantats, enfadats... Per altra banda, la representació de diverses edats; nens, joves i persones de mitjana edat, a més vull destacar les diverses situacions que es troben els personatges i la representació de diversos objectes quotidians de l'època, que es poden veure en les il·lustracions de l'interior de les cases.

- **Núm. 1, 28 d'abril de 1907, Barcelona. "*Nit de Lluna*"**

La primera revista de *Feminal* es data en el 28 d'abril de 1907, Barcelona (Fig. 17.). Comença amb un text en el qual ens explica la finalitat de la revista i els seus objectius. En aquest número 1 ens mostra la primera aportació de Lluïsa Vidal i les seves primeres il·lustracions a la revista, aquestes es troben dins del conte "*Nit de Lluna*" de Dolors Monserdà de Macià[13] (Fig. 18.), que ha posat fruit a la seva imaginació i que gràcies a ella, Lluïsa Vidal, va poder plasmar-lo a través de les il·lustracions.

Lluïsa Vidal en la seva primera feina a la revista va fer tres il·lustracions, en la primera ens narra una nit d'estiu calorosa, en el que una jove obre la finestra per refrescar-se. Vidal ens ha volgut representar el moment que la protagonista surt al balcó, tal com ens diu el conte *"La lluna, ab son disch en plenitut, innonda l'espay d'una claror que no té parió ab cap altra",* pel que veiem que el punt de llum principal de la il·lustració és la lluna, que ens permet veure un paisatge costaner.

[13] Vegeu biografia de Dolors Monserdà i Vidal a annex núm. 13.

Particularment, el podríem relacionar amb Sitges, ja que Lluïsa i la seva família es passaven els estius en el Carrer Bartomeu, número 9. En aquest cas, veiem com l'artista s'imagina un paisatge del Mediterrani català, en el que la xafogor de l'estiu és abatuda per la brisa marítima. La il·lustració és composta per una vista aèria de la costa que és contemplada per la protagonista, que està pensant en grans genis de la literatura, que surten representats en la immensa foscor. Per a aquest pensament fugaç s'utilitza una espècie de difuminat, que crea una sensació efímera. (Fig. 19.).

El conte és seguit d'una altra il·lustració que mostra una dona que està en el jardí, una de les coses que més criden l'atenció són les escultures que es troben en el passadís, ja que aquestes tenen una forma difuminada marcada pel que ens diu el text, pel fet que ens parla de la miopia de la protagonista, Lluïsa ha volgut agafar aquest tret característic i l'ha aplicat, pel que a poc a poc veiem més borrós la llunyania del paisatge.

La il·lustració té la particularitat de tenir una perspectiva clara, que en primer pla trobem la protagonista amb un roser, aquestes roses blanques ens recorden a l'emperadriu Josefina, i per això ens diu que la protagonista del conte mai recull aquestes flors, ja que ho considera fruit del record; tot i això, Vidal la representa olorant una rosa, i així ha provocat una espècie de melancolia i intensitat en el dibuix. (Fig. 20.). Aquest conte està dedicat a Pepita Teixidor, pel que podem veure una vinculació entre la pintora i l'emperadriu Josefina, atès que totes dues tenen el mateix nom i una fascinació cap a les flors, l'emperadriu les admirava i Teixidor la reproduïda a través de les seves pinzellades plenes de sensibilitat.

L'autora ens trasllada a un lloc de llum artificial que ens representa l'envelat de la festa major del poble. (Fig. 21.). Vidal ens mostra dos personatges principals en el centre de la composició amb la indumentària típica de l'època, *vestits de diumenge*. Probablement, la figura central sortiria a ballar. En la part dreta veiem unes dones assegudes en cadires fent safareig i probablement esperant que les convidin a ballar. A la pista es forma una espècie de rebombori que és típic de qualsevol festa major, aquests creen una espècie de disbauxa que és caracteritzada per una nena que està passejant pel mig de la pista, i per això observem que és una festa multitudinària, oberta a totes les edats. En aquesta il·lustració veiem que predomina el moviment i l'espontaneïtat, en el qual es pot veure reflectit en el ventall que porta l'home i en les figures del fons. Per altra banda, vull recalcar la mirada

que ens dirigeix a l'espectador de manera subtil i dolça, en la que ens convida a passar-ho bé en aquest espai, mentre que és observada pel seu acompanyant.

Cal destacar, que Lluïsa Vidal en tan sols en la primera revista ha demostrat el seu talent, en el que domina qualsevol espai i tipus de llum, tan artificial com solar o nocturna, pel que ens adonem la influència que va tenir Arcadi Mas i Fondevila en la pintura de Lluïsa Vidal, que tot i no mostrar-nos el color manifesta una habilitat amb els tocs de lluminositat que ens crea un ambient més acollidor, com en el cas de la primera il·lustració, on la llum i la brillantor del dibuix és extreta de la lluna. Aquestes tres il·lustracions no ens descriuen la destresa de Lluïsa Vidal amb el color, com és el cas dels seus múltiples quadres de pintura a l'oli, però ens indica l'habilitat amb el carbonet combinat amb el clarió, per donar tocs de claror en el dibuix.

Per altra banda, vull recalcar el consell que Eugène Carrière li va donar a Vidal, ja que se centrava en la línia i aquesta era molt robusta, pel que veiem que en algunes il·lustracions té uns trets més difuminats i dinàmics.

Finalment, vull distingir la intenció del conte, en el que Monserdà es basa en els objectius clars que vol projectar la revista, és a dir en un desenvolupament en els coneixements de la dona. *«Escriure per a la dòna y que'ls meus escrits poguessin serli d'alguna utilitat moral y material, veus-aquí'ls meus ideals literaris.»* (Monserdà, 1909, 4)

- **Núm. 2, 26 de maig de 1907, Barcelona. "*Caliu d'Hivern".***

En la il·lustració "*Caliu d'Hivern"* (Fig. 22.) ens indica una escenografia típica de l'interior d'una casa modernista, que demostra que Vidal és una excel·lent artista, ja que no només pot fer retrats sinó també representar l'interior domèstic, com ens diu en el text ens adonem que hi ha un pom de lilà, Vidal no es va centrar en la representació exclusiva d'elements florals, tot i que aquest estava vinculat a les dones no era fruit de la seva devoció. En aquest cas, les flors representades són un simple element estètic del quadre, però és una mostra de què sí que s'havia de reproduir la delicadesa i fragilitat de les flors i elements vegetals. En el 1901, Henry Lévy[14] (Fig. 23.) li va aconsellar que fes

[14] Vegeu biografia de Henry Lévy a annex núm. 14.

composicions de natures mortes per exercitar-se en aquest gènere pictòric, i ens menciona que tenia molta dificultat.

Aquest conte és escrit per la directora de la revista, Carme Karr, que ens parla de com una parella d'avis tenen una discussió sobre la seva neta i el seu casament. L'avi rondina perquè el noi no li agrada per la seva neta, ja que només té una carrera i no una gran fortuna, però l'àvia es posa a favor de la felicitat de la noia, i ho compara amb la seva joventut, perquè si ella li hagués fet cas al seu pare no s'hagueren casat mai.

Lluïsa Vidal plasma a la perfecció la descripció de l'àvia, ja que ens parla d'una senyora gran amb els cabells blancs i poques arrugues a la cara, a més està vestida de negre caracteritzat per la seva elegància. En el cas de l'avi, Lluïsa Vidal ens el representa ple d'expressió, gràcies a les celles i a la seva mirada pensativa, ens fan pensar que està en desacord amb la seva dona, tal com ens parla en el text. Per altra banda, cal destacar que l'artista ha volgut representar un vincle més familiar i amorós dels personatges, on la dona intenta fer-lo entrar en raó, per la qual cosa veiem com en comptes d'anar amb les mans situades a l'esquena com a senyal d'autoritat, tal com ens diu el text, opta per enllaçar les mans dels dos protagonistes.

En aquesta il·lustració ens ha volgut representar la capacitat de reproducció d'una escenografia, però sobretot transmetre els sentiments i preocupacions dels protagonistes. Podríem dir que sense llegir el text, Vidal, a través de la il·lustració ens ha fet endinsar en aquesta atmosfera de preocupació i d'interès per voler saber que està succeint en l'escena.

Com he mencionat anteriorment, la il·lustració és caracteritzada pels detalls i l'atenció que li posa Vidal a l'interior de la casa, tot i que aquesta no és l'única il·lustració que ens parla d'un interior modernista. En la il·lustració de la revista núm. 67, que es data el 27 d'octubre de 1912[15] (Fig. 24.). mostra unes cadires similars, i per això ens parlaria d'un mobiliari totalment específic. Per altra banda, també volia mencionar la il·lustració de la revista núm. 68 que es data el 24 de novembre de 1912[16] (Fig. 25.), en aquesta m'agradaria destacar la seva indumentària i pentinat, que s'assemblen més a la il·lustració de *Caliu d'hivern.* Lluïsa Vidal té múltiples il·lustracions en el que veiem interiors de les

[15] Explicació de la il·lustració de la revista núm. 67 a l'annex núm. 15
[16] Explicació de la il·lustració de la revista núm. 68 a l'annex núm. 16

cases de l'època, però una de les que més m'ha sobtat ha sigut núm. 41 que es data en el 28 d'agost del 1910[17] (Fig. 26.). Mencionant aquestes il·lustracions observem que és una font documental dels diversos espais de l'època, en el que hi ha diferències en el tipus de mobiliari més noble o pobre i en la indumentària dels protagonistes.

En l'actualitat veiem com aquest conte té una narració que està lluny dels nostres dies en què l'amor, en alguns països, és més lliure que no pas anys enrere. La dona no està sotmesa als desitjos d'una figura patriarcal masculina, i on s'ha instaurat el dret a decidir i estimar de manera lliure sense importar l'edat, el gènere, ni la classe social a la qual pertanyen. En el conte ja ens mostra una petita llibertat que amb els anys s'anirà accentuant, on l'àvia explica la seva rebel·lia cap als seus pares incitada per la seva voluntat a estimar a qui vulgui, per la qual cosa és una petita mostra que els temps estan canviant.

- **Núm. 3, 30 de Juny de 1907, Barcelona. "*La heroyca Liline*".**

"La heroyca Liline" (Fig. 27.) va ser escrita per Violetta Bouyer-Karr[18] (Fig. 28.). En aquest conte ens explica com Liline, la protagonista, va de camí a l'escola amb una cistella plena de pa i llonganissa que li havia donat la senyora Restouble, la seva mare perquè esmorzi. En el seu camí es creua amb molts nens, i es troba amb en Tonio. En Tonio és caracteritzat per un rostre de pobresa i de fam, que entre plors li diu a Liline que té fam, i per això instintivament la protagonista li va donar el seu esmorzar. El conte acaba amb les burletes de les seves companyes de l'escola, perquè Liline arriba plorant.

Lluïsa Vidal ha volgut representar el moment precís del camí en el qual Tonio plora de manera desconsolada, posant-se el puny a l'ull amb intenció de fregar-se les llàgrimes. La seva fidelitat en representar els personatges és indubtable, i ens mostra com en Tonio és caracteritzat de manera pobra, amb els pantalons trencats i descalç. En el cas de Liline també veiem una ortodòxia en relació amb el text, ja que en ell ens descriu com va vestida i pentinada, per la qual observem unes característiques específiques clares. El rostre dels dos personatges ens indiquen una situació de preocupació i de pobresa caracteritzada per

[17] Explicació de la il·lustració de la revista núm. 41 a l'annex núm. 17
[18] Vegeu biografia de Violetta Bouyer-Karr a l'annex núm. 18

la representació psicològica de Vidal, en el que Lliline ens mostra un rostre de preocupació, però alhora de no voler-se desviar del seu camí a l'escola.

Una de les coses que més sobten d'aquesta il·lustració és l'èmfasi que li ha volgut donar Lluïsa Vidal als personatges, ja que aquests ens manifesten una estètica més detallada que en comparació al paisatge és caracteritzat per la seva rapidesa en l'execució i perspectiva. Ens insinua un home en la llunyania que està treballant la terra, advertint-nos que aquest no és gaire important. Jugant aquest joc de perspectives veiem que Liline es troba en el centre de la composició i de dimensions grans, on ocupa tota la il·lustració de manera vertical.

"La heroyca Liline" la volia comparar amb la il·lustració núm. 10 del 26 de gener de 1908 "*La menuda"*[19] (Fig. 29.) escrita per Isabel Serra. En aquestes dues ens mostren la psicologia dels personatges infantils que es caracteritzen per la seva tristor i plors, on ens vol mostrar l'angoixa i el disgust, tot i que ens la representa totalment diferent, ja que en "*La menuda*" no demana ajuda, sinó que es troba totalment solitària en un banc lamentant-se. En canvi, en *"La heroyca Liline"* suplica a la nena que l'ajudi amb un gest de tristesa i desesperació.

Personalment, penso que aquest conte té un caràcter totalment diferent de tots els que estem acostumats, ja que Liline no es troba en actitud submisa ni esperant que l'home la salvi, sinó que veiem que a través de la seva actitud generosa i amable ajuda a un nen indefens que té molta fam. Penso que és un conte totalment adreçat a les dones i als nous canvis socials. Per altra banda, Liline és una noia sensible que la va afectar la situació amb en Tonio i el que rep a canvi és la burla de les seves companyes de classe tot i la seva bona obra. Cal destacar que Lluïsa Vidal ens vols representar les classes socials fent una aproximació a la realitat.

- **Núm. 23, 28 de febrer de 1909, Barcelona. "*Idili".***

"*Idili*" (Fig. 30.) és un conte escrit per Clementina Mkifben de Farsac. Ens explica la història de dos enamorats, però que el seu amor es converteix en impossible per la diferència de classe social. La protagonista de la història, la Margaridona, és la pubilla de la casa on treballa l'Arnauet, i aquests s'enamoren profundament. *"El càs era esdevingut*

[19] Explicació de la il·lustració de la revista núm. 10 a annex núm. 19

qu'aquells dos cors joves s'es- timavan sense may haversho dit […]Mes l'amor de dos cors joves, quan la sanch bull y'l seny somnia, ¿qui'l detura?".

Lluïsa Vidal ens posa en escena als dos protagonistes en ple desenllaç de la història, que ens representa una parella asseguda en una espècie de banc de fusta, aquests es miren fixament, tot i que Margaridona està amb els ulls tapats, ja que segons la història Arnauet tira una pedra i malauradament va ferir l'ull de la pubilla.

Vidal representa una psicologia en el rostre d'Arnauet, que està definida a través d'una mirada que radia preocupació, però alhora una atenció i fascinació cap a la Margaridona, que és complementada per un somriure amable i que és clau per insinuar-nos el seu rostre i la seva expressió. A simple vista podem deduir que són dos enamorats o que senten una profunda estima entre ells, ja que Vidal ens dibuixa els dos protagonistes tocant-se les mans, i es pot interpretar com a símbol de protecció i confidència entre ells dos.
Cal destacar que aquesta il·lustració està feta amb carbonet i llapis, caracteritzada per les seves ombres que formen un moviment en els teixits creant un naturalisme en l'escena. Volia destacar la cistella que es localitza a terra, al costat de Margaridona, trobo que és un element clau que ens destaca en precisió el seu material. En el cas del fons no el veiem detallat, i per això no el podem situar en un lloc concret, per la qual cosa Vidal ens vol insinuar de manera subtil el protagonisme que prenen els dos enamorats.

Lluïsa Vidal ens ha volgut representar la indumentària de dues classes socials, la pubilla pertany a la masia Mas Terrada, com diu al text uns pagesos de verdadera rassa, pel que la veiem amb una faldilla llarga fins als peus i una camisa, tot i que segons la professió que exercien portaven davantal o no. L'Arnauet pertany als treballadors del camp, en el qual ens el representa amb un pantaló de pana, que normalment el portaven lligat amb una corda, la camisa i la barretina. (Fig. 31.) Un cop més Lluïsa Vidal mostra la realitat a través de la indumentària i la psicologia del personatge, que fa que creem un vincle especial cap a la història i la il·lustració.

"Idili" ens explica una història d'amor que l'objectiu principal és l'amor, que no entén de classes socials, un amor entre la pubilla i el treballador, tot i que aquest ens el descriuen com un amor totalment impossible. En l'actualitat aquest amor no seria impossible, ja que

avui en dia es valora la nostra llibertat i el dret a decidir, que una simple classe social no és l'important.

- **Núm. 25, 25 d'abril de 1909, Barcelona. "*La dona d'en barba-blava*".**

"La dona d'en barba-blava" (Fig. 32.) és una història escrita per Marquesa M. de Plattis (Yolanda) i traduïda per Carme Karr. Ens explica el conte de Jolette, una noia de setze anys que amb la seva bellesa i joventut va conquerir el cor d'un gran escultor barbut amb una estable i elevada economia. Ell li va donar tot el que desitjava, i per això vivia en un somni convertit en realitat. La protagonista estava en la plena joventut, i continuava jugant amb ingenuïtat i bondat, però sentia por de l'habitació d'estudi de l'escultor i de les figures blanques que semblaven fantasmes. Un dia es va espantar perquè va veure el seu marit amb un crani a la mà, on d'aquí li va venir el nom de barba blava[20].

Jolette no li agradava estar sola a casa a la nit perquè tenia por, quan el seu marit marxava amb els seus amics per temes de feina, com a solució després d'haver intentat passar la nit acompanyada o bé pel seu gos o per la cambrera, que tenia igual de por que ella, va decidir escriure al seu cosí perquè la protegís si fes falta. Un dia Jolette no volia mentir al seu marit i li va dir que tenia por i que havia escrit al seu cosí per no estar sola. L'escultor va escollir l'amor per Jolette i va deixar de banda les exposicions i reunions.
Lluïsa Vidal mostra la representació del taller de l'escultor, que és destacat per la col·locació de múltiples escultures, que ens permet observar la capacitat de caracteritzar els cossos, entre aquests descobrint cossos nus i un bust en primer pla que està treballat a través de les ombres i les llums fetes amb carbonet i clarió.

"Entrava temerosa, liesitant, ab les galles lotes esblaymades, refletàntseli en els hermosos ulls ingènuus l'esverament d'aquells moments terribles."

Aquesta il·lustració està plena de detalls que ens indica les seves qualitats artístiques, a més de la presentació psicològica de la protagonista, simbolitzada amb una expressió de terror en el seu rostre, tal com ens diu el conte. Podríem dir que és una de les il·lustracions amb més detalls, en el que ha volgut posar més èmfasi en la protagonista creant una minuciositat en els seus teixits i la fisonomia comparat amb el seu entorn, que és totalment esquemàtic, però ple de detalls.

[20] Vegeu la similitud amb el conte de Charles Perrault, 1697 a annex núm. 20

En la il·lustració *"la dona d'en barba-blava"* és característica per l'expressió de la protagonista, en la que veiem el terror que ens fa tenir una certa empatia i preocupació cap a ella. En les il·lustracions de la revista *Feminal,* no en trobem cap altre que ens representi el terror en el rostre, però en el 1901 trobem el dibuix *l'ensurt*. (Fig. 33.)

Vidal va desenvolupar una gran activitat com a dibuixant, i es va dedicar de manera independent i paral·lela a la pintura. Molts dels dibuixos que ens han arribat de Lluïsa Vidal són diverses notes preparatòries per a olis, aquest és un exercici obligat, que ens demostren la primera idea de l'artista. *L'ensurt* és un dibuix a carbonet sobre paper de manera ràpida i instantània, és un document de la vida quotidiana parisenca de l'època, en el que la immediatesa dels automòbils "*eren sorolloses criatures"* que espantaven els vianants. En aquest ens mostren com volen captar el moment clau del sobresalt que ens recorda a la il·lustració de *Feminal*. (Oltra, 2013, 139-140)

En el conte d'en barba-blava ens explica una història d'amor correspost malgrat la seva diferència d'edat, pel que veiem un avenç en comparació a les altres històries d'amor, ja que aquesta ens proposa una llibertat envers les altres. Al final d'aquest conte ens descriu una dona poruga, plena d'inquietuds i pors, que al final el marit ho deixarà tot per amor, com deia Stephen King *"L'amor és el que mou el món"*.

- **Núm. 43, Barcelona 3 d'octubre de 1910, "*Secretet rosa*".**

"Secretet rosa" (Fig. 34) és una història escrita per Victor Català[21] (Fig. 35.) ens parla del secret d'una dama i un doctor molt atabalat pel compromís de presentar el Congrés de Fisiologia de Viena, a més de forma voluntària anava a visitar als pacients sense que fes falta que es posessin en contacte amb ell. Un dia anava tan enfeinat que la distracció el va trair, ja que va pujar les escales molt ràpid per anar a veure un pacient i quan va entrar en una de les estances en plena foscor pensant que trobaria el malalt.

La seva sorpresa va ser que quan va entrar en la cambra es va trobar la figura d'una dama rossa i blanca amb llacets roses a l'esquena, la qual s'emprovava una cotilla. Per uns instants el doctor es va quedar immòbil sense saber que fer, si marxar ràpidament o

[21] Vegeu biografia de Victor Català a annex núm. 21

demanar perdó, però es va adonar que les seves mirades es van creuar durant uns instants. Aleshores, va fer una reverència, va tancar la porta i va marxar tot rialler per haver creuat mirades amb la dama.

El doctor es va equivocar de pis i va atendre el pacient amb més força i tendresa que mai, aquella dama que ell coneixia d'haver vist altres vegades al teatre, s'atreuen i sentien admiració l'un per l'altre, però tots dos guardaven els secrets, un secret rosa igual que els llacets de la dama.

Lluïsa Vidal ens representa una habitació amb una dona que s'està cordant la *cotilla*, entre la foscor es distingeix un home que mira fixament amb la boca entreoberta com a gest d'admiració, i per això ens descriu un senyal de sorpresa. Vidal juga amb les formes i les ombres, donant un èmfasi clau a la figura de la dona, que és representada amb una posició incòmoda i plena d'esforç per cordar-se la *cotilla*. Per altra banda, es destaca la puresa de la línia i de les ombres que componen les diverses textures totes elles fetes amb carbonet i llapis. La il·lustració conté un detallisme en la perspectiva, que el seu punt de fuga es fixa on entra el doctor.

L'ús de la perspectiva el capta en els diversos mobles que es representen en la il·lustració. En primer pla veiem una taula amb unes flors que es caracteritzen per unes ombres i llums que donen una forma més detallada dels objectes. En segon pla, cal destacar, una espècie de butaca que es denomina *chaiselongue* que és una cadira especialment creada per les dones i els malalts, per la qual cosa ens indica que es va popularitzar en els espais de privacitat, és una representació concreta de la realitat.

La il·lustració del conte "*el secretet rosa*" ens recorda molt a un dibuix anomenat "*model en interior"* de Ramon Casas datat en el 1917 (Fig. 36.), que ens representa una dona que s'està cordant la *cotilla*. Tot i ser el mateix motiu per dibuixar veiem una mirada de l'artista totalment diferent.

Casas demostra una subtilesa i elegància en el rostre de la dona, ja que es caracteritza per la seva sensibilitat en el traç, una pintura realista i modernista que ens aporta una visió social combinada amb una bellesa intrínseca i un suggeriment al seu entorn natural. En aquest cas veiem que el dibuix és caracteritzat per la facilitat de cordar aquesta peça de roba, tot i que sent realistes, fer-ho sol és bastant difícil, tal com representa Vidal. La

il·lustració de Lluïsa Vidal és caracteritzada per una posició incòmoda i una concentració clara en el rostre que permet donar-li una individualitat de la persona retratada, i per això penetra en l'essència de la personalitat de cada model.

Aquestes dues il·lustracions són un exemple clar que Lluïsa Vidal és una artista amb una gran trajectòria artística, que dona un protagonisme destacable a la dona, els hi interessa el món femení i ens l'ensenya a través de la seva mirada donant-nos una perspectiva que només pot ser captada per una dona i les seves vivències. Les obres de Lluïsa Vidal tenen una consciència totalment femenina fent que la dona no sigui un simple objecte de la mirada masculina. (Oltra, 2013, 99)

Fent aquesta comparació s'ha de mencionar les atribucions errònies de Ramon Casas després de la mort prematura de Lluïsa Vidal, provocant un eclipsament cap a la dona artista i una revalorització en el mercat de l'art.

Alexandre Cirici i Pellicer[22] (Fig. 37.) va afirmar que Lluïsa Vidal va aportar al moviment modernista una única visió artística totalment femenina i que era bastant semblant a Berthe Morisot[23] (Fig. 38.) artista que destaca dins del moviment impressionista de França.

Personalment, crec que és una de les il·lustracions més fascinants de totes les de la revista *Feminal,* on Lluïsa Vidal ens afirma com pinta amb ulls de dona i que la seva sensibilitat és totalment diferent comparant-la amb l'obra de Ramon Casas. És irònic pensar que després de la mort de Vidal, molts dels seus quadres van ser atribuïts a Casas. Un pintor que Lluïsa ressaltava que no tenia cap mena d'expressivitat i que se centrava en uns trets artístics totalment contraris als de la pintora.

- **Núm. 47, 26 de febrer de 1911, Barcelona. "*De les memories del avi*"** (Narració pera'ls petits)

"De les memòries del avi" (Fig. 39.) és una història feta per Joana Romeu, que explica com un avi aiguader anomenat Tonet va voler explicar una història a la mainada del poble de quan ell era peti, pel fet que els hi servís d'experiència a la vida. La mare d'en Tonet,

[22] Vegeu biografia de Alexandre Cirici i Pellicer a annex núm. 22
[23] Vegeu biografia de Berthe Morisot a annex núm. 23

quan era petit, el manava a fer encàrrecs i sobretot anar a comprar vi a Can Met, en Tonet feia entremaliadures amb el vi, mentint a la seva mare i fent creure que el venedor els estafava, perquè pel camí anava fent traguets de l'ampolla i després afegia aigua i així la mare no s'adonava. Un dia van aparèixer caçadors amb molts gossos de caça, la seva mare li va dir que anés a comprar dues ampolles d'aigua ardent i el premiaria amb dos quarts de moneda. Va anar corrents, però fatigat va donar dos glops a cada ampolla i posteriorment la va omplir d'aigua, ja que era tenia el mateix aspecte, però aquell líquid es va tornar de diversos colors (blau, groc, vermell...).

En Tonet es va posar nerviós pensant que li dirien quan arribés a casa, va arribar marejat i adormit per tot el que havia begut. Quan va tornar a casa uns el van renyar i altres caçadors van riure, provocant que en Tonet s'escapés i s'amagués passant la nit fora de casa, però va ser el padrí qui li va fer aprendre la lliçó, era molt petit per beure alcohol i acabaria sent un home borratxo quan es fes més gran, per això va prometre al seu padrí i a ell que no tornaria a beure, i per això va encaminar la seva vida a ser aiguader.

Lluïsa Vidal representa un nen bevent que radia tendresa i innocència, en la part dreta es troba un ambient ple de naturalesa, i en el centre una font. Vidal vol captar l'essència del dibuix a través d'una síntesi en els objectes més importants, que aquests són tres elements; el nen, la font, i el porró de vi.

El dibuix està dividit en dos, en un costat s'emfatitza la naturalesa i en l'altre el protagonista, pel que fa que tinguem total atenció a les dues parts. El nen és caracteritzat amb una actitud trapella que es combina amb l'aigua de la font, que indica quina és la solució perquè no s'adoni la seva mare que faltava vi. Vidal ens representa un nen inquiet i de classe treballadora, la seva roba ens dona evidències que seria un obrer o un camperol, ja que el representa amb espardenyes i amb una indumentària típica de classe obrera amb un porró, que per jutjar pel detallisme en els tocs de llum podríem dir que probablement seria de vidre, tot i que el material d'aquests utensilis podia ser també de ceràmica.

Lluïsa Vidal ens vol donar una perspectiva psicològica del personatge, que demostra que té l'habilitat de representar els nens i la seva innocència. Una de les il·lustracions que ens detalla un nen amb un estat d'ànim totalment diferent és en la revista núm. 19 datada el

25 d'octubre de 1908, *"tradició historica"*[24] (Fig. 40), aquesta està feta a llapis i manifesta un nen amb una expressió molt marcada, sembla que a simple vista estigui enfadat. Vidal compon el rostre del personatge a través de les llums i les ombres creant un rostre ple d'individualitat (Oltra, 2013, 100-101).

Cal destacar, que "*De les memòries de l'avi"* és un exemple clar de la decoració que Vidal col·locava en els marges del conte (Fig. 41). Aquesta decoració externa a la il·lustració es troba sobretot en els primers anys de la revista, ja que en els darrers obté una certa austeritat. Normalment, els motius ornamentals que es troben són vegetals i tenen la simple funció d'emmarcar el text del conte o simplement acabar-lo amb una petita il·lustració. Un dels exemples més destacats de decoració és en la revista núm. 54 datada en el 24 de setembre de 1911, *"Pataclé"*[25] (Fig. 42).

"De les memòries del avi" és un conte que ens narra les entremaliadures d'un nen, que es basa en beure vi i omplir el recipient d'aigua perquè els grans no s'adonin. Amb una visió contemporània és inviable que un nen anés a comprar qualsevol mena d'alcohol, ja que no es venen begudes alcohòliques a menors d'edat, pel que hi ha una evident evolució en l'àmbit de salut i de protecció als menors. Per altra banda, en la part superior del conte ens indiquen que és una narració pels petits, fent que es prengui consciència que no beguin alcohol ni facin aquestes malifetes. Un cop més la revista *Feminal* es basa a transmetre l'educació i aprenentatge a les noves generacions, perquè aquests visquin en una societat millorada i plena de possibilitats per tothom.

- **Núm. 55, 29 d'octubre de 1911, Barcelona. *"Comiat".***

"Comiat" (Fig. 43) és un conte escrit per Maria D. Cortada, ens narra la tristor de l'hereu pel pròxim casament del seu pare, que havia quedat vidu feia just un any. El pare es casava amb una noia jove i bella que ell coneixia i que li faria de madrastra, substituint a la seva mare, i deixant de banda la seva voluntat que els hi va confiar abans de morir, on la seva germana es faria càrrec de la casa com a mestressa. La jove faria de mare i de mestressa alhora. L'hereu es debatia en el seu pensament d'abandonar la casa pairal, i per això el

[24] Explicació de la il·lustració de la revista núm. 19 a annex núm. 24
[25] Explicació de la il·lustració de la revista núm. 54. A annex núm 25.

pare li va comunicar el seu propòsit de casar-se, però l'hereu no va donar cap resposta, tot sabent que estava en desacord.

El pare va recordar que feia tres anys va prohibir a l'hereu que portés una jove a casa, aquella decisió li va suposar un gran remordiment, ja que havia imposat el casament de la filla del seu masover per evitar que l'hereu es casés amb ella. El pare era un dèspota amb un caràcter fort, que feia i desfeia sota la seva voluntat, pel fet que es considerava l'amo. L'hereu sentia tristor perquè mai podria ser feliç amb la seva estimada, atès que era un amor impossible. Igual que la jove convertida en madrastra, que també buscava el perdó de l'hereu, ja que ella havia ocupat aquest lloc per imposició i interès dels seus pares, per la qual cosa tots dos compartien llàgrimes, penes i tristor. Envers això l'hereu va abandonar la casa del pare deixant enrere tots els records i esperances.

Lluïsa Vidal se centra en el moment de l'acomiadament, ja que és l'escena amb més èmfasi de la història i on pot captar l'essència del personatge. En aquesta veiem una composició simple i subtil que és caracteritzada per la seva atmosfera melancòlica. Aquesta il·lustració representa una escena d'exterior probablement d'una casa, que per l'estructura arquitectònica del fons seria d'una classe noble.

Si ens centrem en els personatges, veiem que representa una tristor per part de la dona, en la que evoca la sensació d'un abatiment psicològic, on s'agafa amb força al protagonista amb por a un futur sense ell i demanant suport. Per altra banda, el protagonista masculí veiem una actitud de protecció, que transmet una sensació que tot estarà bé en un futur tot i que ell no hi sigui, mostrant una decisió ferma i meditada, però alhora perdonant tot allò que li ha fet mal. La posició de les mans al coll de la dona evoca un sentiment de voler transmetre una tranquil·litat. Una altra vegada, Lluïsa Vidal compon a través d'ombres i llums que dona una individualitat que permet interpretar que els hi passa exactament en aquell moment, aquesta minuciositat en la captació de la realitat es fa a través del carbonet i el llapis.

Cal destacar la jaqueta i els pantalons de l'home que presenten un detallisme que es compon a través de les arrugues dels teixits. En el cas de la dona va vestida amb una indumentària típica de la burgesia de l'època, que es caracteritza per una camisa i una faldilla llarga fins als peus, que provoca una sensació de moviment de les teles. En la

revista núm. 4 que és datada el 28 de juliol de 1907[26] (Fig. 44) trobem el conte "*sala d'espera",* que mostra una parella abraçada en un sofà, tot i que el rostre no transmet una tristor sinó un cansament i nostàlgia. Vidal representa una composició dinàmica que es compon de dos cossos entrellaçats, combinat amb elements externs als personatges com l'escenografia, que aquesta indica el lloc el qual succeeix la història.

"Comiat" representa una història de matrimonis de conveniència, actualment és un fet que encara es pot trobar, tot i que pensem que queda lluny i hem avançat cap a un amor lliure, encara queda aquell interès i avarícia que és fruit d'aquests matrimonis. Els experts diuen que és un fenomen en augment en els països d'alta immigració, per la qual cosa veiem que la societat es continua movent pel seu egoisme i propis interessos, tot i que suposi sacrificar la felicitat i l'amor dels altres o la teva pròpia.

- **Núm. 60. 31 de març de 1912, Barcelona. "*La forastera".***

"La forastera" (Fig. 45.) és una història escrita per Maria Dolors Cortada, narra el conte d'una dona trista i nostàlgica que sempre vestia amb un mocador al cap i amb l'única companyia d'un gos i un llibre.

La dona pujava cada dia a la tarda a la muntanya sense vegetació, és a dir igual de trista que ella, per estar en solitud i pensar tota sola en els bons moments viscuts temps enrere, d'aquesta forma s'allunyava dels mals records, dels retrets de la gent del poble que la consideraven una persona orgullosa i poc sociable. La tristesa era deguda als pares del seu marit que la rebutjaven prenent-li el marit i el fill, tot i ser un infant acabat pràcticament de néixer i robant-li la seva alegria per la vida.

Els seus sogres només acceptaven que es tornés a unir amb el seu fill a canvi de cuidar a la sogra, la forastera es va negar a dur a terme aquestes condicions, però era l'única forma d'estar al costat del seu fill i tornar a ser una mica feliç. Per tant, acceptaria el sacrifici només per estar al costat de l'infant. Quan va tornar a casa, tot baixant de la muntanya va tenir un pressentiment que alguna cosa no anava bé. La seva mare li va entregar una carta del seu marit on l'informava de la mort del fill. La desgracia, la tristor es va tornar a

[26] Explicació de la il·lustració de la revista núm. 4. a annex núm. 26.

apoderar d'ella i l'esperança de la felicitat havia marxat per sempre. Només li quedaven les seves passejades cap a la muntanya per allunyar-se de tot.

En la il·lustració de Lluïsa Vidal representa un camp desèrtic, les plantes que queden estan rígides i seques provocant una metàfora entre la protagonista i el paisatge, ja que dona una sensació de tristor absoluta. En el cas de la protagonista veiem els elements bàsics que es descriuen en el conte, trobem un gos que porta un llibre a la boca acompanyant a la protagonista, aquest dona una sensació de moviment que és combinada amb la mà de la forastera que intenta arrencar o aguantar-se en les plantes. Per altra banda, el gos representa l'estimació i la fidelitat, atès que segueix a la forastera portant-li el llibre.

Aquesta il·lustració és una representació clara del rostre de la tristor i de la melancolia, que atrau l'atenció per la seva mirada perduda, tot i que també ens mostra un gest de preocupació, ja que aquesta il·lustració posa en manifest tot el conjunt del conte, però cap moment concret. Vidal ha volgut detallar de forma precisa la psicologia de la protagonista que és captada a través de les ombres i llums fetes amb llapis i carbonet.

Tot el conte gira al voltant del xantatge emocional dels sogres, de la por i dolor de no veure el seu fill, per la qual cosa ens presenta una mirada plena de patiment acompanyada amb una atmosfera de solitud i tristor, que és captada gràcies als traços i foscor de la terra combinada amb el dropatge de la protagonista i la subtilesa de l'ennuvolat del cel. En les seves múltiples il·lustracions trobem que moltes expressions són plenes de tristor, però totes elles representades de diferent manera per captar de l'essència del personatge.

El conte de "*la forastera"* ens narra una manipulació dels sogres cap a la protagonista amb la condició que li deixaran veure el seu fill, ja que anteriorment la van apartar d'ell i del marit, si ens centrem en qüestió de gènere veiem que simplement volen a la protagonista perquè faci les tasques de casa i cuidi els sogres, un paper que era exclusiu i obligatori en l'època de Vidal, tot i que la pintora i moltes més es van rebel·lar contra el sistema per formar el seu futur. Per altra banda, també podríem pensar que no consideren que la forastera faci feliç al seu marit, i per això decideixen apartar-la, provocant una espècie de jerarquia patriarcal i poder cap a la seva descendència familiar.

- **Núm. 64, 28 de juliol de 1912, Barcelona. *"A posta de sol"***

"A posta de sol" (Fig. 46.) és un conte escrit per Coloma Rosselló de Sants, aquesta ens explica com un home és a dalt d'un cim de manera molt pensativa i amb els braços plegats, pel que sembla que vulgui posar fi a la seva vida. A baix del cim hi havia una dona que li pertorbava la intuïció que aquell home no era feliç i volia posar fi a tot.

Ella va intentar captar la seva atenció i va començar a cridar desesperadament demanant ajuda, el fet de sentir els crits va baixar corrent del cim per preguntar que passava, estava espantada, però no per un entrebanc amb una pedra, com va dir, sinó espantada i a terroritzada pel que podria haver passat si ella no li hagués mentit, i d'aquesta forma el va treure de la seva abstracció. Van marxar passejant i parlant de la bellesa de la vida on ell li va començar a confiar les penes i amargures de la vida.

Van trobar-se amb en Jaume el carboner que era ple d'alegria i vida, el van acompanyar a casa seva on esperaven la seva tornada la seva muller i el seu fill petit content i alegre per veure el pare, era una família humil però molt feliç. Tots dos van marxar camí avall continuant la conversa que ara havia agafat altre caliu era una conversa sobre la vida i la felicitat que ella de mica en mica el feia reaccionar sobre meravelles d'estar viu.

Lluïsa Vidal representa la primera part del conte, que descriu una perspectiva feta a través de diversos plans que es caracteritza a partir del paisatge. En primer pla trobem una dona amb els braços enlairats amb un gest de desesperació al veure que hi ha un home a la vora del precipici. Si ens centrem en la figura masculina, el representa tal com ens diu al text, de forma pensativa i amb els braços entrecreuats. Les emocions dels dos personatges són totalment oposades, i per això mostra una clara habilitat en la representació de les emocions i de saber representar-les tal com ens diu el text.

L'artista representa un paisatge típic de la costa catalana, ja que l'artista modernista s'inspirava en l'àmbit català i les seves zones costeres. M'atreviria a dir, que podria ser un paisatge de la costa brava per les seves superfícies rocoses que són fetes a través de les llums i les ombres que creen diverses textures, per la qual cosa m'ha traslladat a la platja de Santa Anna, Blanes. Lluïsa Vidal, com s'ha mencionat anteriorment, té una vinculació directa amb el paisatge català i la cultura catalana.

Vidal mostra una capacitat extraordinària de la captació de la realitat, que alhora permet sentir unes emocions concretes i connectar de forma més intensa amb la història. En aquest cas, ens transmet una incomoditat davant del paisatge rocós, una preocupació en veure els personatges, però que és combinat amb una serenitat que es transmet gràcies al mar en calma. Per altra banda, cal destacar el detallisme de les figures com el pentinat de la protagonista vinculat amb aspectes més difuminats com les plantes, vol representar el moviment. Aquesta il·lustració està feta a través del carbonet i llapis, que permeten emfatitzar les llums i les ombres per donar un cert dinamisme i una vivacitat característica de les obres de Lluïsa Vidal.

"*Aposta de sol*" és un conte que parla d'un home que sembla que es vulgui suïcidar, actualment és un tema que preocupa molt a la nostra societat actual, ja que la salut mental és prioritari en la nostra societat. En qüestió de gènere veiem com la dona és la que salva a l'home, en la que se les enginya per captar la seva atenció i poder prevenir aquella situació. *Feminal* mostra com una dona té la mateixa capacitar de rapidesa a l'hora d'actuar i que és capaç d'ajudar a qualsevol persona enfront una situació extrema. No sempre han de ser les dones les que hem de ser salvades, sinó que nosaltres també podem socórrer.

- **Núm. 89, 30 d'agost de 1914, Barcelona. "*Nota d'estiu*".**

"Nota d'estiu" (Fig. 47.) és una obra escrita per la directora i creadora Carme Karr. La història comença quan Martí va baixar a la riera a la recerca de la seva promesa Toneta que era a l'aigua. En Martí va oferir un ram de roselles a canvi que la Toneta li fes un petó, reclamant un petó que ell mateix li va donar el dia d'abans. Toneta no estava d'acord, ja que volia tenir la consciència tranquil·la i no volia que el rector la renyes, només li faltaven tres setmanes per casar-se, llavors li faria tots els petons que ell volgués.

En Martí va intentar sortir-se amb la seva i va intentar forçar a la noia, a canvi va rebre una bufetada, sentint-se guanyadora, tot i això en Martí li va advertir que li pagaria totes juntes de manera amenaçant.

Lluïsa Vidal ens representa a una dona banyant-se a un riu mentre una figura mira unes flors que ha collit. En aquest dibuix fet a carbonet i llapis mostra un detallisme en la natura, plena de formes sinuoses i imperfectes, però que alhora creen una atmosfera

amable i agradable. La protagonista se situa en el centre de la composició buscant una mirada còmplice o una conversa amb el personatge que està en segon pla. Amb una subtilesa Vidal remarca una elegància en la forma, que s'agafa el vestit, creant així un dinamisme en la indumentària.

Si ens centrem en la naturalesa veiem una temprança en l'aigua que és caracteritzada per un efecte de transparència, que segueix el curs que marquen les roques. Aquestes roques són unes pautes per marcar els límits de la composició, es distingeixen per la seva rugositat i fermesa envers l'aigua, que es representa tranquil·la i serena. En la llunyania de la composició hi ha una vegetació formosa que destaca per les fulles dels arbres, que estan representades a partir de la rapidesa que fa que es difumini el paisatge.

Per altra banda, aquest dibuix recorda a *"Le Déjeuner sur l'herbe"*[27](Fig. 48) de Édouard Manet, concretament l'escena central va generar una certa controvèrsia en l'acadèmia per les seves excessives dimensions enfront la perspectiva. Lluïsa Vidal va ser molt influenciada per l'impressionisme francès, i per això ens demostra una similitud entre la posició de la figura central de les dues composicions, que són caracteritzades per la perspicàcia en arremangar-se el vestit perquè no es mulli.

"Nota d'estiu" és un conte que ens parla d'un intent d'abús, una realitat que actualment no ens queda tan lluny, i que es viu dia darrere dia en la nostra societat. Pel que és un conte que podria ser una notícia actual. Tot i que encara lluitem perquè aquests actes siguin condemnats, a vegades, tot i amb proves evidencials, no s'acaba de fer justícia. Per altra banda, cal destacar la valentia de la protagonista del conte en plantar-li una bufetada en Martí, que a continuació la va amenaçar. Personalment, crec que *Feminal* vol denunciar públicament l'abús a les dones i que ens tractin com a objectes.

- **Núm. 98, 30 de març de 1915, Barcelona. "*La mort feconda*"**

"La mort feconda" (Fig. 49.) és una història escrita per Violette Bouyer Karr, ens narra la història del tinent Gimbert que va ser ferit greu a la guerra, la seva esposa Elisabeth va ser avisada urgentment de la gravetat de l'estat del seu marit, pel fet de poder acomiadar-se d'ell tal com havia decidit. Elisabeth i el tinent eren una parella feliç que havien format

[27] Vegeu explicació de "*Le Déjeuner sur l'herbe"* a annex núm. 27

una família amb dos fills que eren l'alegria de la casa i sentien gran estimació, tant pel pare com per la mare.

Elisabeth va parlar amb el seu fill gran per fer-li saber que el seu pare era ferit de guerra i es trobava greu i perillava la seva vida, però havien de sentir-se orgullosos d'ell per la seva valentia. Quan per fi Elisabeth es va trobar amb el seu marit va sentir-se tremolosa i amb molta por. En canvi, el tinent parlava amb ella amb gran calma i serenitat de com era lluitar a la guerra amb la finalitat que la seva dona, els seus fills i les altres persones que ell estimava visquessin en una pàtria millor i moriria per amor a ells.

Elisabeth pregava a Lluïs que no es deixés morir, el necessitava tant ella com els fills, ell havia donat molts anys de felicitat i ara no volia que la decebés quedant-se sola. En canvi, ell parlava de la seva mort com si fos una festa i que serviria per obtenir una nació més bella i triomfadora per la seva família, deixant-los l'herència moral que la mort del seu pare no era en va.

Les dones de França havien d'estar contentes i alegres perquè els seus marits havien perdut la vida per elles. En Lluís li va comentar que l'herència que deixaven els soldats morts no servia de res si no era continuada pels joves fills, l'ensenyament, les virtuts... quan més forts són els individus més forta és la nació. El tinent va morir i la seva esposa tal com va prometre es va encoratjar davant dels oficials i soldats que veien que la seva esposa no plorava la mort del seu marit es van sentir reconfortats. La mort del soldat era per amor.

Lluïsa Vidal representa una imatge de la guerra plena de melancolia i tristesa de les conseqüències de l'enfrontament. Cal destacar que ens datem en el 1915 en plena Primera Guerra Mundial, tot i que Espanya era considerat un país neutral; *«Existente, por desgracia, el estado de guerra entre Austria, Hungría y Serbia [...] el Gobierno de Su Majestad se cree en el deber de ordenar la más estricta neutralidad a los súbditos españoles». "*Gaceta de Madrid", 7 agosto 1914.

Ens representa una sala plena de llits amb malalts, que mostren la perspectiva molt detallada. En primer pla veiem una dona agenollada davant del seu marit malalt, que porta un mocador al cap. Si ens centrem en la dona porta una vestimenta de color negre i un barret, a través de la seva indumentària veiem com intenta captar la realitat a partir dels

plecs que formen un moviment, aquesta està d'esquena als espectadors amb una posició de preocupació inclinant el seu cos cap al seu marit. En el cas del tinent observem una expressió en el rostre ple d'orgull, melancolia i estimació cap als seus, Vidal a través de la mirada del personatge ens vol expressar un dolor que desapareix gràcies a l'orgull de salvar la pàtria i construir un país millor per la seva família. Al fons són observats amb deteniment per un home, tot i que al ser a la llunyania, la pintora opta per crear uns rostres més difuminats i esquemàtics.

El dibuix "*la mort feconda*" està fet amb carbonet i llapis, podríem dir que és una il·lustració amb una atmosfera plena de foscor, de tristesa, però que en els ulls hi ha una petita llum d'esperança que ens recorda que hem de lluitar pel que realment creiem i estimem. El carbonet és clau per emfatitzar la figura de la dona i els diversos objectes que contrasten amb la llum que entra per les finestres i que fa que ressalti la blancor dels llençols i les parets.

"La mort feconda" ens redacta la realitat d'aquell moment, en el que molta gent mor ferida en combat, un moment que els hospitals estan plens de ferits de guerra, per la qual cosa Lluïsa Vidal un cop més mostra la realitat de l'època. Tot i que la història ens la redacten de manera romantitzada no deixa de ser un acte incívic, que malauradament no ha deixat d'existir en els nostres dies, on milions de civils indefensos paguen les conseqüències d'un govern avariciós. Per altra banda, continuem veient un masclisme en el qual l'home ha de salvar la societat i les persones que viuen en ella, concretament infants i dones.

7. Conclusions

Aquest repàs per algunes de les il·lustracions de Lluïsa Vidal a la revista *Feminal* m'ha ajudat a traçar una línia artística més propera cap a l'artista i la seva època. Vidal tot i néixer en un ambient que va fomentar l'educació artística, va viure en un temps d'homes, dedicar-se a l'art li va suposar molts entrebancs i problemes, però que va afrontar amb èxit i valentia. Aquest treball m'ha fet veure les iniciatives de l'època amb la finalitat de canviar la concepció patriarcal impregnada en la societat, proposant diverses activitats culturals per propagar la idea de la dona dins de l'àmbit de l'educació, professionalització i de producció artística. Una d'aquestes iniciatives més destacades de l'època va ser la revista *Feminal,* una revista amb l'objectiu de crear un canvi en la societat, aquesta voluntat es transmetia a través del contingut publicat a la revista, un d'ells els contes.

Els contes m'han ajudat a fer una visió social de l'època i de la nostra actualitat, fent una comparació entre les dues èpoques i veure en quins aspectes hem avançat més i en quins no, per la qual cosa també m'ha ajudat a entendre millor els fenòmens socials que va viure Lluïsa Vidal. Des d'una visió contemporània he fet una reflexió sobre els contes, que obtenen diverses temàtiques, però normalment amb una protagonista femenina. Una de les coses que més m'ha sobtat en fer aquesta reflexió va ser el tractament de l'amor, ja que no ens parlen d'un amor lliure, sempre hi ha una figura patriarcal que impedeix el fruit d'un amor pur, tot i que també ens narren històries de diversos matrimonis de conveniència o de la diferenciació de classes que impedeix una relació amorosa dels protagonistes. Un dels contes que més em van impactar i com he mencionat abans, podria ser una notícia actual va ser "*nota d'estiu",* ja que tracta un tema que actualment continua sent protagonista en la decadència de la nostra societat.

Les il·lustracions de Lluïsa Vidal volen mostrar una realitat, podríem dir que és una espècie de documentació de l'època, perquè ens dibuixa l' actualitat del moment social de la pintora que és a acompanyada d'una sèrie de contes, que en alguns casos, ens ajuden a aprendre i millorar, com és el cas de "*De les memòries del avi*" un conte adreçat als nens que conté un aprenentatge endinsat en la història, per la qual cosa ens reafirma un dels objectius de la revista, utilitzar un mitjà de comunicació amb la simple finalitat d'educar.

Per altra banda, les il·lustracions de Lluïsa Vidal ens han donat informació sobre l'època, però un dels trets més importants del seu caràcter artístic és la representació de la psicologia del personatge, mostrant-nos així una individualitat del personatge amb una singularitat específica. L'expressivitat dels personatges ens ajuda a mantenir un diàleg i empatia amb ells, ja que crea una atmosfera d'amabilitat que permet endinsar-nos en el dibuix. A través del detallisme dels rostres que és creat a partir de llums i ombres, que combinen amb un esbós ràpid del paisatge i dels elements, ens provoca una curiositat i fascinació cap a la il·lustració.

Lluïsa Vidal és una excel·lent artista, però una de les característiques per les quals destaca és com en un món d'homes ella va lluitar pels seus somnis fent unes obres amb visió totalment femenina, que ha donat fruit a múltiples crítiques i mencions com Maria Pala en *El punt d'avui, Modernisme femení* menciona; *"Lluïsa Vidal pintava la dona amb naturalitat, res a veure amb com la pintaven els homes".* Aquesta habilitat tan destacable d'ella l'he pogut observar en la il·lustració "*secretet rosa*" que m'ha permès fer una petita comparació amb Ramon Casas. Aquesta comparació és una mostra de les diverses visions que provoquen una plasmació totalment única de cada artista, a més dels interessos artístics de cada un que es transmet a partir de l'emfatització dels elements.

No puc deixar de ressaltar la manca d'informació sobre aquest tema, m'ha fet veure la complexitat en recopilar informació i investigar sobre un camp que no ha estat explorat. Personalment, penso que estudiar amb profunditat les il·lustracions de *Feminal* seria interessant per a futures línies d'investigació, ja que el dibuix és un recurs artístic que no pren la importància que es mereix en la nostra societat, tot i ser un projecte de la ment, que antigament estava molt més valorat. Com va dir Eugeni d'Ors *"el dibuix, com l'escriptura, permet pensar la realitat".* Penso que aquest treball és una petita síntesi d'un camp molt ampli, que m'agradaria reprendre en un futur, atès que Lluïsa Vidal és una pintora que malgrat el seu esforç per ocupar un lloc en la producció artística masculina de l'època ha quedat silenciada després de la seva mort, i malgrat els intents de recuperar la seva obra continua sent una pintora oblidada i desconeguda, per això penso que s'hauria d'anar treballant perquè totes les artistes femenines ressorgeixin i tinguin el lloc que els hi pertoca en la societat.

8. Annexos

1. **Francesc Vidal i Jevellí (1848-1914).** Format a L'Ècole des Beaux-Arts de París va ser un dels ebenistes més importants de la capital catalana de finals del segle XIX, ja que va promoure el naixement del modernisme català.

2. **Arcadi Mas i Fontdevila (1852-1934).** Pintor que va crear l'escola luminista de Sitges. Gràcies al govern va poder anar a estudiar art a Roma. Va ser considerat un dels pintors més importants de l'època.

3. **Joan González Pellicer (1868-1908).** Pintor català que va freqüentar els quatre gats, on va forjar una amistat amb Picasso. En un cert moment de la seva vida va començar a treballar en el taller moblista de Francesc Vidal, i per això va acabar sent mestre de la seva filla.

4. **Ramon Casas i Carbó (1866-1932), Santiago Rusiñol i Prats (1861-1931)** són els artistes catalans més importants de la nostra historiografia, van ser artistes vinculats al corrent impressionisme, però es van caracteritzar per ser els impulsors del modernisme català, eren considerats la primera generació modernista i membres de la bohèmia daurada.

5. **Sala Parés.** Joan Bautista Parés transforma el negoci familiar, que se centrava en la venda de gravats, làmines, marcs i material pels artistes, en una galeria d'art barcelonina que fa la seva primera exposició a la rebotiga antiga del local. Es van fer múltiples exposicions, en el que Lluïsa Vidal va participar en 9 exposicions a la Sala Parés, i el juny del 1919 es va fer una exposició d'homenatge, retrospectiva Lluïsa Vidal. (Rudo, 1996, 216).

6. **Eugène Carrière (1845-1919).** Pintor simbolista i litògraf francès, que és famós per la seva filosofia poètica sinó també per la seva paleta monocromàtica i estil controvertit, ja que la seva pintura és reconeguda pels trets impressionistes i l'element boirós, quadres inspirats a la francesa.

7. **Carme Karr (1865-1943)** de pare francès i mare italiana, nascuda en una família acomodada va desencadenar a adoptar una actitud submisa i servicial, típica de les dones benestants de l'època. Carme Karr va acabar cultivant un pensament propi que plasmava a través dels articles, de la literatura i la seva acció cívica en la revista Feminal, ja que va ser un projecte personal. Karr va col·laborar en diversos diaris i revistes com *Joventut, L'avenç, La veu de Catalunya, Diario de Barcelona, Las Provincias, Día gráfico...* compartia aquest interès amb el seu tiet Alphonse Karr, era director del diari parisenc *Figaro.* Carme Karr en diversos diaris va publicar textos, alguns de diverses pàgines que estaven combinats amb fotografies i reproduccions d'obres de 43 dones artistes, i en va mencionar moltes més, donant així un reconeixement i visibilitat femenina en la societat catalana de l'època. (Simó, 2022b, 2)

   Finalment, Karr va acabar liderant el grup d'*Acció Femenina,* en el 1911, és a dir es va posicionar a favor de la causa sufragista.

8. **Lluís Via i Pagès (1870-1940).** Va ser un poeta, narrador, periodista i traductor, que va pertànyer a l'acadèmia de bones Lletres, va ser director i redactor de la revista Joventut, que aquesta estava vinculada a la Unió Catalanista.

9. **Francesc Matheu i Fornells (1851-1938**) escriptor català adscrit des de jove al moviment catalanista i un dels fundadors de la societat La Jove Catalunya en el 1870, en el que va desenvolupar una activitat pública, en l'any 1897 va ser mestre en Gai Saber. En algunes publicacions va utilitzar diversos pseudònims en les seves publicacions com Fèlix d'Altamira. S'ha identificat com l'esperit tradicional de la Renaixença Catalana.

10. **Josefa Teixidor Torres (1865-1914),** coneguda com a Pepita Teixidor, aquarel·lista i pintora catalana. La seva passió per la pintura se centrava en tota mena de flors amb una precisió exquisida, i per això és considerada una de les artistes més destacades de la pintura de floral a Catalunya. Va créixer en un moment per desenvolupar la seva vocació en l'època en la qual la pintura de flors era el gènere pictòric favorable per una dona "decent". Lluïsa Vidal va preparar l'exposició més gran de la sala Parés juntament amb Pepita Teixidor aquesta es data en el maig de 1909. Aquesta exposició estava formada amb els dibuixos a

sanguina, els retrats a l'oli de Vidal combinada amb les aquarel·les i flors de Teixidor. (Rudo, 1996, 179).

11. **Maria Aurèlia Capmany i Farnés (1918-1991)** ha estat una de les intel·lectuals més lúcides i destacades del segle XX. Va ser una novel·lista, dramaturga catalana i directora artística destacada per obres com; *"Feliçment, jo soc una dona"* (1969), "*De profesión mujer"* (1971), "Dona, doneta, donota" (1979). És caracteritzada per haver sabut projectar la seva mirada crítica i entusiasta.

12. **Caroline Rémy de Guebhard (1855-1929)** coneguda sota el pseudònim Séverine va ser una anarquista, periodista i feminista francesa, que la seva carrera va ser marcada per la defensa dels drets de les dones, els drets humans i la justícia social.

13. **Dolors Monserdà i Vidal (1845-1919)** és històricament contemporània al modernisme i a les narratives de Victor Català (Caterina Albert) i de Raimon Caselles, tot i que s'ha qualificat a l'escriptora dins d'un context realista i costumista, en comptes d'un context modern.(dialnet) Dolors Monserdà és considerada una dona cultivada que llegia, tot i que en alguns textos ens poden donar diverses pistes, aquest n'és un. *«... enfront de la lluna, com si formessin part d'ella mateixa, lo que sobta i s'ampara del meu pensament son les creacions de Shakespeare, de Goethe, de Walter Scott, de Lamartine i... prou.»* (*Feminal,* 28/04/1907, 1, 1)

14. **Henry-Léopold Lévy (1840-1904),** pintor francès que va fer nombroses obres de temes històrics, bíblics i mitològics. L'any 1872 va obtenir la Légion d'honneur (la distinció francesa més elevada) gràcies a la seva pintura *Hérodiade*.

15. **Il·lustració núm. 67, que es data en el 27 d'octubre de 1912, "*La mestra"*** és escrita per Josefa Casagemas de Llopis ens narra les tertúlies que feia la burgesia en aquella època. En aquest conte ens explica la història de Clara i Fèlix. Si ens centrem en la il·lustració de Lluïsa Vidal veiem que ens representa una escena de la vida quotidiana, representa quan la Clara -neboda de la mestra- i el Fèlix -jove, trist i advocat- es coneixen. Aquesta il·lustració està plena de detalls, que mostra l'interior de l'habitacle que a causa de la representació lumínica que procedeix de la finestra del menjador ens crea un èmfasi en els personatges, provocant un

protagonisme en les seves faccions, mostrant-nos una psicologia més específica dels mateixos.

16. **Il·lustració núm. 68 que es data el 24 de novembre de 1912, *"El vell piano"*** és escrit per Carme Karr creant una metàfora la substitució de lo vell per lo nou, és a dir de la vellesa per la joventut. Vidal ens representa un interior de la casa, en el que ens mostra en primer pla el piano i una dona que li deixa una flor en la part superior. La dona ens indica una expressió de trista, ja que presenta el dolor de com el piano ha deixat de tocar, és a dir a mort, i per això amb un gest melancòlic vol dir que mai el deixarà ni l'oblidarà. Vidal ens representa una figura femenina elegant que és caracteritzada pel seu rostre melancòlic. En aquest dibuix ens manifesta la seguretat de la pintora i la seva fermesa en els traços que es pot veure en la representació les ombres.

17. **Il·lustració núm. 41 que es data el 28 d'agost de 1910, "*Tristor*"** és escrita per Maria Dolors Cortada, ens explica la història d'Elena que era una dama d'alta burgesia, però vivia en tristesa per la falta d'amor del seu marit i per la terrible mort prematura del seu fill. Es passava les nits en el seu saló on vivia plorant, trista i melancòlica. En un moment precís de la seva vida va canviar i es va donar compte que se sentiria millor ajudant als més desfavorits. Lluïsa Vidal ens representa una dona que a simple vista sabem que pertany a la burgesia, a més ens ho reafirma en els mobles que són presents a l'escena. El que més treballa Vidal en la il·lustració és la mirada perduda de la protagonista que inconscientment ens provoca una preocupació cap a ella.

18. **Violetta Bouyer-Karr,** periodista francesa, va ser corresponsal de Feminal i que va coronar la seva novel·la *Un amoureuse,* en el que ens mostrant una obra ferma, madura amb tocs de poesia i drama que adverteixen del temperament de la pintora. La revista feminal li fa un homenatge a l'escriptora, parlant de la seva obra i una mica de la vida personal, fent-nos saber que des de petita ja tenia una intel·ligència força desenvolupada. Per acabar, cal destacar com la revista vol crear una similitud entra l'obra de solitud de Caterina Albert (Victor Català) amb Fruit Sauvage de Violetta Bouyer-Karr. (*Feminal,* 27/06/1909, 27, 2-3)

19. **Il·lustració núm. 10, 26 de gener de 1908, *"La menuda"*** aquesta història parla d'una nena orfe de pare i la seva mare la va tancar en un convent, tot i que quan tenia tretze anys la van dur a casa de la senyora Quimeta, que tenia un taller i se'n reien d'ella i va decidir tornar al convent, però va adonar-se que no era un lloc agradable. Lluïsa Vidal ens representa el moment que la menuda plora pels carrers, ha volgut representat un esgotament físic i mental que es representa a partir d'una mirada perduda i el mocador que recull les llàgrimes de la protagonista, mentre una nena que va amb la seva mare l'assenyala amb el dit amb sorpresa. Lluïsa Vidal ens presenta la protagonista en primer pla, i per la seva vestimenta destaca per sobre del fons, indicant-nos quina és l'acció principal i la protagonista.

20. **Barbablava,** conte de Charles Perrault, datat en l'any 1697. Trobem diverses similituds entre el conte de Barba blava, conte de Charles Perrault, datat en l'any 1697 i el de Marquesa M. de Plattis (Yolanda) "*la dona d'en barba-blava"*, en aquests dos ens descriuen un matrimoni compost per una dona jove i un home gran i que aquest marxava per negocis i la dona es quedava sola. En el conte de *Feminal* a Jolette li recorda a barbablava quan sosté un cran, ja que en el conte de Perrault, barba blava tenia una habitació amb cossos de dones mortes penjant de les parets.

21. ***Victor Català*, Caterina Albert (1869-1966)** correspon al pseudònim literari de Caterina Albert i Paradís ha sigut considerada una de les escriptores més importants de les lletres catalanes, que va influir de manera decisiva en altres escriptors catalans. Una de les obres més destacades va ser *Solitud,* una obra que se centra en el trasbals d'una dona, Mila, és provocat per la insatisfacció de la convivència del seu marit.

22. **Alexandre Cirici i Pellicer (1914-1983**) un crític d'art, escriptor, polític i pedagog català va néixer en una família benestant, però la seva situació econòmica canviaria. En el 1931 va començar els seus estudis universitaris fins que es van veure interromputs per la Guerra Civil, ja que va partir al front d'Aragó com a topògraf.

23. **Berthe Marie Pauline Morisot (1841-1895)** una pintora francesa, fundadora i figura clau del moviment impressionista, va dirigir molts esforços a les sensacions de visió les seves pinzellades la van col·locar a l'avantguarda de l'època. La seva pintura estava lligada a la seva pròpia vida i a les persones que l'envoltaven, mostra el món tal com ella el veia, ple de naturalitat.

24. **Il·lustració núm. 19 que es data el 25 d'octubre de 1908** ***"Tradició historica",*** una història escrita per Agna de Valldaura. La història comença en el 1351 on vivia un cavaller anomenat Saltells amb un fill molt bonic, però amb molta dolenteria, la seva mare el volia portar per bon camí, però ell només reia d'ella sense parar. Un dia el pare el va renyar perquè va tancar un pagès al castell, va fer que li demanés perdó, però això només va provocar que robés i marxés amb un servent de casa. L'absència del fill va fer que els pares morissin de pena, i la seva herència va anar a parar al monestir de Sant Cugat. Al cap d'un temps es va acostar un peregrí al monestir per reclamar els diners, ja que ell era el nen entremaliat, però l'abat no estava d'acord en retornar-li aquesta herència. Juntament amb un cavaller que l'anomenaven el *diable*, el dia de la missa del gall van matar l'abat. Al cap d'un temps el peregrí només volia morir perquè sentia remordiments d'haver comès aquell acte contra l'abat, finalment va morir xafat per una pedra. Lluïsa Vidal ens representa un nen amb una cara d'enfadat que es caracteritza per la seva expressió de les celles i front arrugat, que busca en nosaltres una mirada còmplice.

25. **Il·lustració núm. 54 datada en el 24 de setembre de 1911,** ***"Pataclé"*** una història escrita per Violette-Bouyer Karr, narra la història d'un nen de 13 anys atrevit i tafaner. Era un noi navegant juntament amb el patró i altres mariners. La barca del patró Catagne comercialitzava amb diferents productes i articles, Pataclé trobava un motiu per fer les seves entremaliadures. Amb el suro feia barquetes, quan eren garrofes es dedicava a escopir, amb les taronges es menjava la fruita, però sobretot quan es transportava calç i ciment es dedicava a tacar els mariners mentre dormien. Pataclé somiava amb les tres principals passions; els cavallets, chi-chi fregits (bunyols) i el seu amor cap a Clorinda, una noia de trenta anys. Intentava impressionar-la fins que un dia la va saludar i ella li va tornar la salutació, fent que s'il·lusionés. Pataclé li va voler fer un present amb els pocs diners que tenia, uns dolços, però a la dona no li van agradar i li va començar a

fer burla. La seva reacció va ser menjar-se tots els dolços provocant un gran dolor de panxa. Aquest dolor va fer que oblidés les seves dues passions; l'amor i els chi-chi fregits. Vidal ens mostra el moment concret que Pataclé li ensenya els dolços a la dama, aquesta amb una expressió d'incredulitat i de sorpresa. En el cas del nen el veiem amb una expressió innocent i feliç. Lluïsa Vidal, al final no ens deixa de mostrar-nos els elements claus de la il·lustració, com és el cas del vaixell.

26. **Il·lustració núm. 4 que és datada el 28 de juliol de 1907, "*Sala d'espera*"** és una història escrita per Comtessa del Castellà narra la història d'en Joseph Mora que va perdre el tren que el portaria a la vila del Nord amb els seus amics vividors de les festes com ell per gaudir de tots els plaers de la vida. En Joseph va perdre el tren i va haver de passar la nit en una freda sala d'espera fins a la matinada tot sol, quan es va despertar va trobar-se en companyia d'una jove i un gos, la jove tenia un rostre blanc, tímid i molt poc comunicatiu. Aquella jove li feia pensar en bondat i com l'havia captivat. Els dos estranys es van acostar, es van mirar i agafar les mans, però un crit i sospir final va trasbalsar el moment, aquella jove havia mort i la sala d'espera es va convertir en una cambra fúnebre. Lluïsa Vidal fa un dibuix ple de detalls, on simplement amb la il·lustració podem situar on succeeix la història. Capta un moment que ens mostra que ha passat alguna cosa fora de la normalitat, ja que veiem una alteració del gos. Pel que Vidal representa a través de simples detalls una història.

27. ***"Le Déjeuner sur l'herbe"*, 1863, Edouard Manet.** Aquesta obra va ser rebutjada pel jurat del saló, però finalment va ser exposada en el "*Salon des Refusés*" sota el títol "*Le bain".* L'obra va ser inspirada en els mestres antics Tiziano (*el concert campestre*), tot i que la composició del nucli central es pot relacionar amb Rafael (*el judici de Paris*). Manet se centra en els contrastos de llum i ombra que provoca una sensació abrupta.

9. Annex fotogràfic.

Fig. 1. Lluïsa Vidal i Puig, (1889), autoretrat, (36 x 27 cm.) oli sobre taula, imatge extreta del MNAC *https://www.museunacional.cat/es/colleccio/autorretrato/lluisa-vidal/011687-000*

Fig. 2. Francesc Vidal i Javellí, (1875), Simó Gómez (74 x 53 cm.) Oli sobre llenç, imatge extreta del MNAC *https://www.museunacional.cat/es/colleccio/retrato-del-mueblista-francesc-vidal-i-javelli/simo-gomez/114955-000*

Fig. 3. Arcadi Mas i Fontdevila, (1925), Ramón Casas, dibuix *https://es.wikipedia.org/wiki/Arcadio_Mas*

Fig. 4. Joan Gonzalez i Pellicer, (1889), fotografia *https://ca.wikipedia.org/wiki/Joan_Gonz%C3%A1lez_i_Pellicer*

Fig. 5. Ramón Casas i Carbó, (1908), autoretrat (62 X 47,2 cm.) Carbonet, mina sèpia i blanca, pastel i guaix sobre paper. *https://www.museunacional.cat/es/colleccio/autorretrato/ramon-casas/027268-d*

Fig. 6. Santiago Rusiñol i Prats, (ca. 1900) Ramon Casas (40,3 x 39,5 cm.) Carbonet i guoache sobre paper. Extret del MNAC *https://www.museunacional.cat/es/colleccio/retrato-de-santiago-rusinol/ramon-casas/027334-d*

Fig. 7. Sala Parés, (1919), Homenatge a Lluïsa Vidal, fotògraf**:** Josep Brangulí. Arxiu Nacional de Catalunya

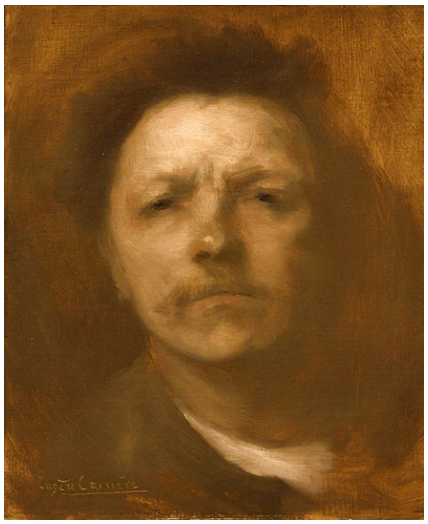

Fig. 8. Eugène Carrière, (1893), autoretrat *https://es.wikipedia.org/wiki/Eug%C3%A8ne_Carri%C3%A8re*

Fig. 9. Ilustració Catalana, (10/07/1880, 1, 1). Extreta de Biblioteca Nacional de España *https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=939ae53b-54d2-4a76-b4fd-b36b77551093&page=1*

Fig. 10. Carme Karr i Alfonsetti, (ca. 1913), Fotografia de la revista *Mundo gráfico (07/05/1913, 80, 9).* Extreta de la Biblioteca Nacional de España. *https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=aaad4425-5285-4ecb-9d02-eab94a58e80d&page=9*

Fig. 11. Lluís Via i Pagès, (24/10/1909, 333, 8), Fotografia, *Ilustració Catalana.* Extreta de la Biblioteca Nacional de España *https://hemerotecadigital.bne.es/hd/es/viewer?id=e7400f6f-d9cd-4187-ae62-90983d8c58d2*

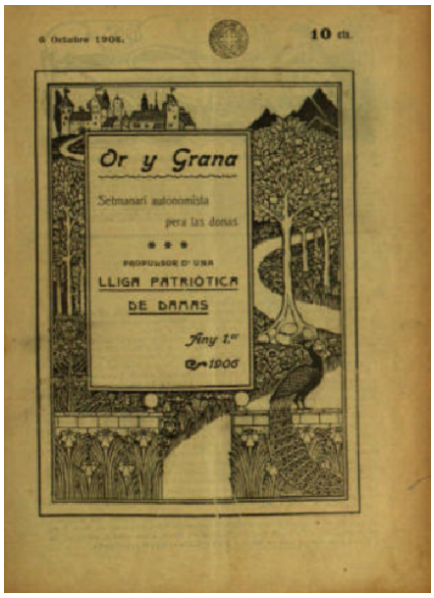

Fig. 12. *Or y Grana*, (6/10/1906, 1, 1), Extret de l'Arxiu de Revistes Catalanes Antigues *https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/consulta/registro.do?id=2242*

Fig. 13. *Pepita Teixidor*, (1889), Modest Teixidor i Torres (81 x 49 cm.), oli sobre taula. Extreta del MNAC. *https://www.museunacional.cat/es/colleccio/retrato-de-la-pintora-pepita-teixidor/modest-teixidor/010476-000*

Fig. 14. Maria Aurèlia Capmany, (1971), fotografia realitzada per Pilar Aymerich (40 x 30 cm). Extreta de l'arxiu Nacional de Catalunya *https://www.fotografiacatalunya.cat/es/catalogo/imagenes/59f08dd97c725e2a771159db*

Fig. 15. *La Fronde*, (1/1/1898, 1,1). *https://commons.wikimedia.org/wiki/File:La_Fronde_-_1er_janvier_1898.djvu?uselang=es*

Fig. 16. Caroline Rémy de Gebhard, *Séverine* (ca. 1880).
https://es.wikipedia.org/wiki/Caroline_R%C3%A9my_de_Guebhard#/media/Archivo:S%C3%A9verine_Atelier_Nadar_01.png

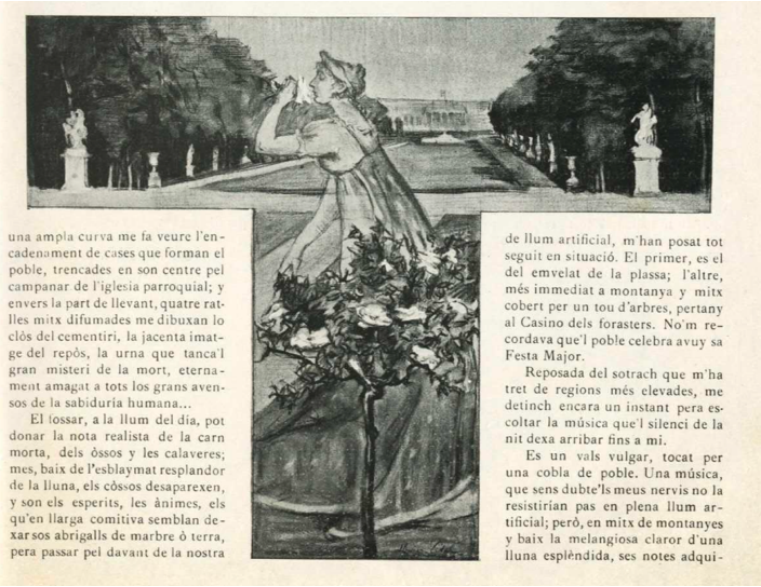
Fig. 18. Dolors Monserdà, (1914). Lluïsa Vidal (59,1 x 44 cm.) Carbó i pastel sobre paper de color. Extreta del MNAC.
https://www.museunacional.cat/ca/colleccio/retrat-de-lescriptora-dolors-monserda/lluisa-vidal/011681-d

Fig. 17. *Feminal* (28/4/1907). Primer número de la revista *Feminal.* Extret de l'Arxiu de Revistes Catalanes Antigues.
https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/consulta/registro.do?control=ARCAB20180003363

Fig. 19. Nit de lluna, Primera il·lustració de *Feminal* (28/4/1907). Extreta de la Revista *Feminal* de l'Arxiu de Revistes Catalanes Antigues.
https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/consulta/registro.do?control=ARCAB20180003363

una ampla curva me fa veure l'encadenament de cases que forman el poble, trencades en son centre pel campanar de l'iglesia parroquial; y envers la part de llevant, quatre ratlles mitx difumades me dibuxan lo clós del cementiri, la jacenta imatge del repós, la urna que tanca'l gran misteri de la mort, eternament amagat a tots los grans avensos de la sabiduría humana...

El fossar, a la llum del dia, pot donar la nota realista de la carn morta, dels óssos y les calaveres; mes, baix de l'esblaymat resplandor de la lluna, els cóssos desaparexen, y son els esperits, les ànimes, els qu'en llarga comitiva semblan dexar sos abrigalls de marbre ò terra, pera passar pel davant de la nostra

de llum artificial, m'han posat tot seguit en situació. El primer, es el del emvelat de la plassa; l'altre, més immediat a montanya y mitx cobert per un tou d'arbres, pertany al Casino dels forasters. No'm recordava que'l poble celebra avuy sa Festa Major.

Reposada del sotrach que m'ha tret de regions més elevades, me detinch encara un instant pera escoltar la música que'l silenci de la nit dexa arribar fins a mi.

Es un vals vulgar, tocat per una cobla de poble. Una música, que sens dubte'ls meus nervis no la resistirian pas en plena llum artificial; però, en mitx de montanyes y baix la melangiosa claror d'una lluna espléndida, ses notes adqui-

Fig. 20. Nit de lluna, Segona il·lustració de *Feminal* (28/4/1907). Extreta de la Revista *Feminal* de l'Arxiu de Revistes Catalanes Antigues. *https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/consulta/registro.do?control=ARCAB20180003363*

Fig. 21. Nit de lluna, Tercera il·lustració de *Feminal* (28/4/1907). Extreta de la Revista *Feminal* de l'Arxiu de Revistes Catalanes Antigues. *https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/consulta/registro.do?control=ARCAB20180003363*

Fig. 22. Caliu d'hivern, il·lustració de *Feminal* (26/5/1907). Extreta de la Revista *Feminal* de l'Arxiu de Revistes Catalanes Antigues *https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/catalogo_imagenes/grupo.do?path=1066599*

Fig. 23. Henry Léopold Levy. Fotografia de Nadar. Extreta de *https://ca.wikipedia.org/wiki/Henri-L%C3%A9opold_L%C3%A9vy#/media/Fitxer:Henry-L%C3%A9opold_L%C3%A9vy_by_Nadar.png*

Fig. 24. La mestra, il·lustració de *Feminal* (27/10/1912). Extreta de la Revista *Feminal* de l'Arxiu de Revistes Catalanes Antigues https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/catalogo_imagenes/grupo.do?path=1066603

Fig. 25. El vell piano, il·lustració de *Feminal* (24/11/1912). Extreta de la Revista *Feminal* de l'Arxiu de Revistes Catalanes Antigues https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/catalogo_imagenes/grupo.do?path=1066731

Fig. 26. Tristor, il·lustració de *Feminal* (28/8/1910). Extreta de la Revista *Feminal* de l'Arxiu de Revistes Catalanes Antigues. https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/catalogo_imagenes/grupo.do?path=1066677

Fig. 27. La heroyca Liline, il·lustració de *Feminal* (30/6/1907). Extreta de la Revista *Feminal* de l'Arxiu de Revistes Catalanes Antigues. https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/catalogo_imagenes/grupo.do?path=1066601

Fig. 28. Violette Bouyer-Karr, Fotografia de Bacard. Extreta de la portada de la Revista *Feminal* (27/06/1909, 27, 1) de l'Arxiu de Revistes Catalanes Antigues https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/catalogo_imagenes/grupo.do?path=1066649

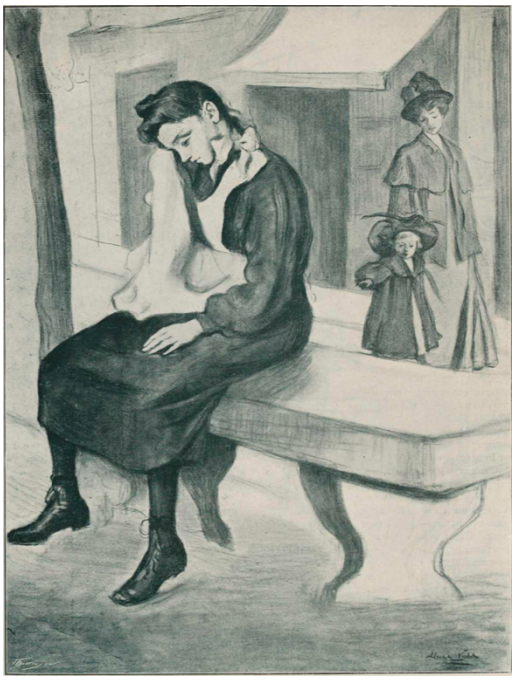

Fig. 29. La menuda, il·lustració de *Feminal* (26/1/1908). Extreta de la Revista *Feminal* de l'Arxiu de Revistes Catalanes Antigues *https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/catalogo_imagenes/grupo.do?path=1066615*

Fig. 30. Idili, il·lustració de *Feminal* (28/2/1909). Extreta de la Revista *Feminal* de l'Arxiu de Revistes Catalanes Antigues *https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/catalogo_imagenes/grupo.do?path=1066641*

Fig. 31. Escena de camp (1895) Vall de Carol, autor desconegut. Imatge extreta de l'arxiu fotogràfic de Barcelona *https://educacio.clicme.es/Portfolio/larxiu-a-laula-a-larxiu-fotografic-de-barcelona*

Fig. 32. La dona d'en barba-blava, il·lustració de *Feminal* (25/4/1909). Extreta de la Revista *Feminal* de l'Arxiu de Revistes Catalanes Antigues *https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/catalogo_imagenes/grupo.do?path=1066645*

Fig. 33. L' ensurt, París (1901) Carbonet sobre paper (31 x 25 cm.) Extreta del llibre de C. Oltra, *Lluïsa Vidal. La mirada d'una dona, l'empremta d'una artista*

Fig. 35. Caterina Albert (Victor Català), Fotografia extreta de la Revista de *Feminal* (25/10/1917, 127, 19) de l'Arxiu de Revistes Catalanes Antigues. *https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/catalogo_imagenes/grupo.do?path=1066851*

Fig. 37. Alexandre Cirici i Pellicer, (1930) autoretrat, Llapis. *https://es.wikipedia.org/wiki/Alexandre_Cirici*

Fig. 34. Secretet Rosa, il·lustració de *Feminal* (3/10/1910). Extreta de la Revista *Feminal* de l'Arxiu de Revistes Catalanes Antigues *https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/catalogo_imagenes/grupo.do?path=1066681*

Fig. 36. Model en interior, Ramon Casas (ca. 1917). Carbonet i pastel sobre paper. Extreta de *https://www.arteinformado.com/agenda/f/ramon-casas-i-lart-publicitari-del-cartell-70471*

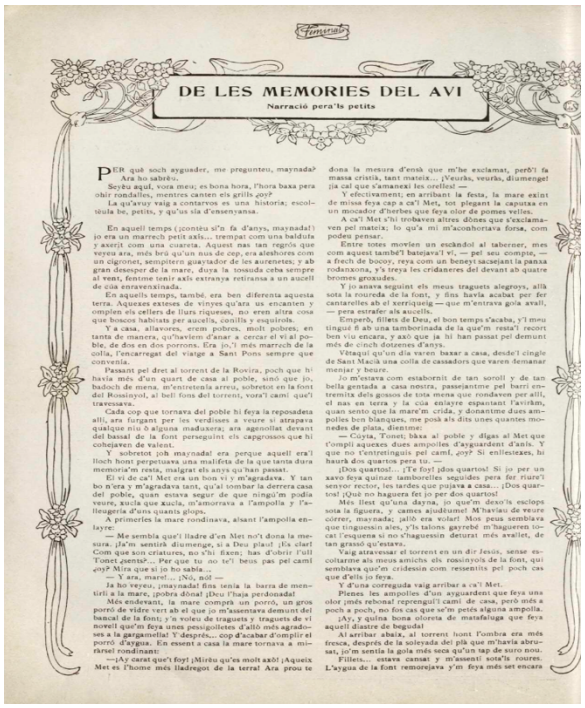
Fig. 38. Berthe Morisot, (1850) Fotografia
https://es.wikipedia.org/wiki/Berthe_Morisot

Fig. 39. De les memories del avi, il·lustració de *Feminal* (26/2/1911). Extreta de la Revista *Feminal* de l'Arxiu de Revistes Catalanes Antigues
https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/catalogo_imagenes/grupo.do?path=1066689

Fig. 40. Tradició historica, il·lustració de *Feminal* (25/10/1908). Extreta de la Revista *Feminal* de l'Arxiu de Revistes Catalanes Antigues
https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/catalogo_imagenes/grupo.do?path=1066633

Feminal

DE LES MEMORIES DEL AVI

Narració pera'ls petits

Fig. 41. De les memories del avi, decoració de la il·lustració de *Feminal* (26/2/1911). Extreta de la Revista *Feminal* de l'Arxiu de Revistes Catalanes Antigues
https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/catalogo_imagenes/grupo.do?path=1066689

Fig. 42. Pataclé, il·lustració de *Feminal* (24/9/1911). Extreta de la Revista *Feminal* de l'Arxiu de Revistes Catalanes Antigues https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/catalogo_imagenes/grupo.do?path=1066703

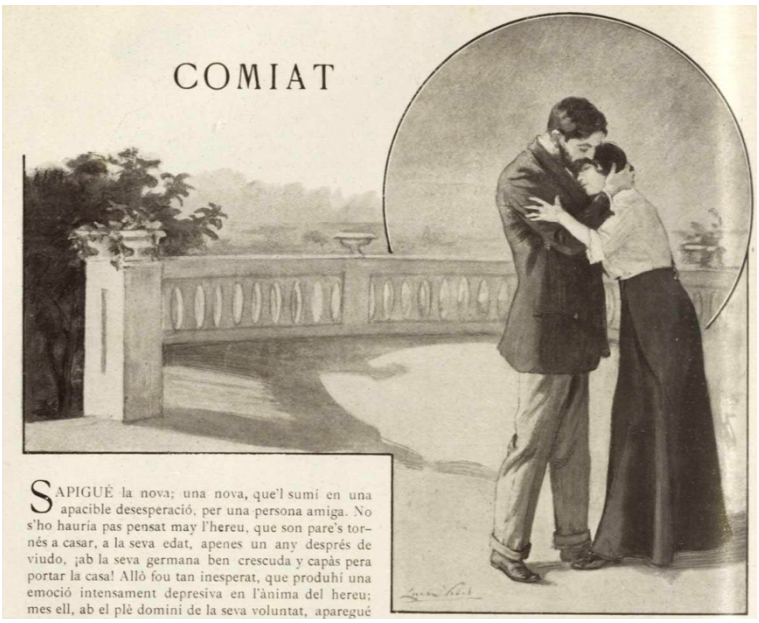

Fig. 43. Comiat, il·lustració de *Feminal* (29/10/1911). Extreta de la Revista *Feminal* de l'Arxiu de Revistes Catalanes Antigues https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/catalogo_imagenes/grupo.do?path=1066705

Fig. 44. Sala d'espera, il·lustració de *Feminal* (28/7/1907). Extreta de la Revista *Feminal* de l'Arxiu de Revistes Catalanes Antigues https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/catalogo_imagenes/grupo.do?path=1066603

Fig. 45. La forastera, il·lustració de *Feminal* (31/3/1912). Extreta de la Revista *Feminal* de l'Arxiu de Revistes Catalanes Antigues https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/catalogo_imagenes/grupo.do?path=1066715

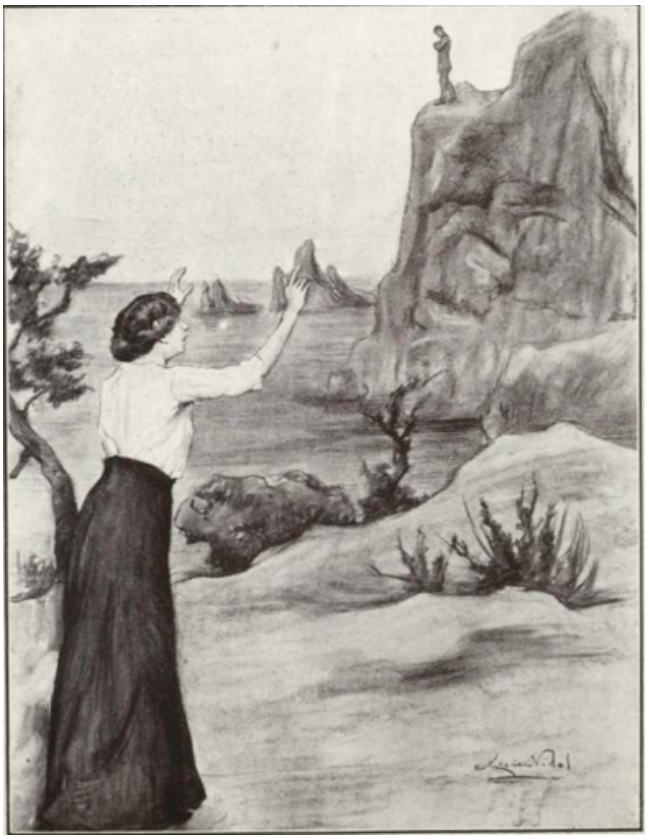

Fig. 46. A posta de sol, il·lustració de *Feminal* (28/7/1912). Extreta de la Revista *Feminal* de l'Arxiu de Revistes Catalanes Antigues
https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/catalogo_imagenes/grupo.do?path=1066723

Fig. 47. Nota d'estiu, il·lustració de *Feminal* (30/8/1914). Extreta de la Revista *Feminal* de l'Arxiu de Revistes Catalanes Antigues
https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/catalogo_imagenes/grupo.do?path=1066773

Fig. 48. Le déjeuner sur l'herbe, (1863) Edouard Manet (207 x 265 cm), oli sobre taula. Extreta del Musée d'Orsay de París
https://www.musee-orsay.fr/fr/oeuvres/le-dejeuner-sur-lherbe-904

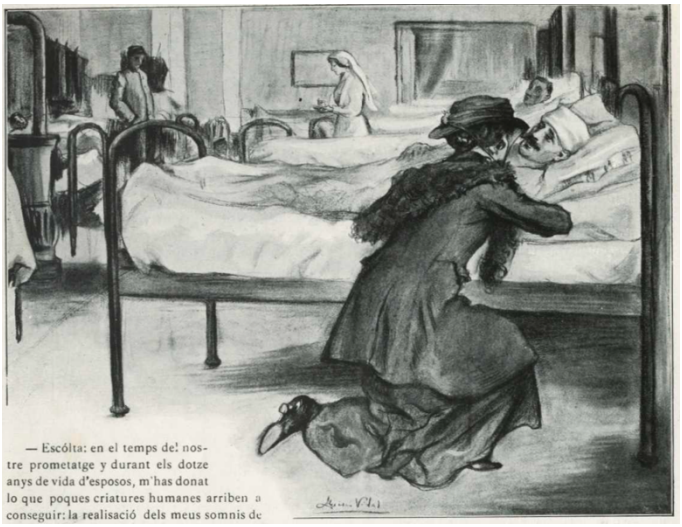

Fig. 49. La mort Feconda, il·lustració de *Feminal* (30/3/1915). Extreta de la Revista *Feminal* de l'Arxiu de Revistes Catalanes Antigues
https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/catalogo_imagenes/grupo.do?path=1066787

10. Bibliografia

Ati. (s. f.). *Alexandre de Riquer i els àlbums romàntics / El Blog de la BC / Inici - Biblioteca de Catalunya*. Biblioteca de Catalunya. https://www.bnc.cat/El-Blog-de-la-BC/Alexandre-de-Riquer-i-els-albums-romantics

Associació Cultural Cetres activitat ramon casas 150 anys. (s. f.). https://www.culturalcetres.com/activitat/440/ramon-casas-150-anys/

Bosch Ballbona, Joan. *L'Art de narrar les imatges : escrits en homenatge a Joaquim Garriga i Riera / Joan Bosch Ballbona (ed.)*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, Servei de Publicacions, 2021.

Campos, B., & Pinyol, L. (2009). Iconografia de pèl & ploma. *ResearchGate*. https://www.researchgate.net/publication/42252556_Iconografia_de_Pel_Ploma

Capmany, M. A. (2017). *Feliçment, jo sóc una dona*.

Capmany, M. A. (1973). *El feminisme a Catalunya*.

Cárcel, J. A. R. (2015). *Dones que pinten. Aproximació sociològica a les pintores catalanes contemporànies: el cas de Lluïsa Vidal*. Documents - Universidad de Alicante. https://observatorio-cientifico.ua.es/documentos/5eb09d2529995276411257a2

Casacuberta, M., & De Girona Facultat de Lletres, U. (2023, 1 junio). *Carme Karr i la cultura femenina: contextualització, edició i comentari de tres articles*. https://dugi-doc.udg.edu/handle/10256/23264

Català, V. (2009). *Solitud*.

Ceballos, M., Ceballos, M., & Ceballos, M. (2017, 14 febrero). *Ramón Casas. La modernitat anhelada*. Guillermo Martí Ceballos Pintor Fauvista y Expresionista - Martí Ceballos: Fauvismo y Expresionismo. https://www.gmarticeballosart.com/2017/02/ramon-casas-la-modernitat-anhelada/

Coll i Mirabent, Isabel. «Algunes notícies sobre Lluïsa Vidal i Puig, pintora del segle XIX (1876-1918)». *Miscel·lània penedesenca*, 1989, Vol. 13, p. 7-36, https://raco.cat/index.php/MiscellaniaPenedesenca/article/view/59322

Coll i Mirabent, Isabel. «Mas i Fondevila, part del binomi fundador de l'escola luminista de Sitges». *D'art*, 1981, Núm. 6, p. 207-253, https://raco.cat/index.php/Dart/article/view/120242.

De la Calle, M. D. B. (1994). *La imagen de la mujer pintora en la ilustración popular del siglo XIX*. Dialnet. https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=152129

De Catalunya Gabinet de Dibuixos I Gravats, M. D. (1992). *La Col·lecció Raimon Casellas: dibuixos i gravats del barroc al modernisme del Museu Nacional d'Art de Catalunya*.

DIGIBÍS S.L.U. (s. f.). *ARCA. Arxiu de revistes catalanes antigues*. ARCA. Arxiu de Revistes Catalanes Antigues. https://arca.bnc.cat/arcabib_pro/ca/consulta/registro.do?id=10000033625

Diví I López, M. C. (2004). Dones pintores. *Revista d'Igualada*, *17*. https://www.revistaigualada.cat/wp-content/uploads/2014/11/17.04.06.pdf

Dumitrescu, C. (2018a). *Feminal : anàlisi gràfic d'un referent a la premsa femenina*. Dipòsit Digital de Documents de la UAB. https://ddd.uab.cat/record/196385

El nacimiento de una joven promesa en los Quatre Gats | Museo Picasso Barcelona. (s. f.). https://museupicassobcn.cat/index.php/es/actualidad/descubre-online/el-nacimiento-de-una-joven-promesa-en-los-quatre-gats

Esteve, C. O. (2013). *Lluïsa Vidal: la mirada d'una dona, l'empremta d'una artista*.

Faxedas, M. Lluïsa (Maria Lluïsa). *Feminisme i història de l'art / Lluïsa Faxedas (comp.)*. Girona: Documenta Universitaria, 2009.

Figueras Martín, Rosa. «Repàs de la indumentària a les primeries del segle XX a partir de la col·lecció de postals de la Fira de Vila-rodona». *Resclosa, La*, 2014, Núm. 18, p. 141-167, https://raco.cat/index.php/Resclosa/article/view/284610

Il·lustració i còmic. (s. f.). https://www.bnc.cat/Il-lustracio-i-comic/Il-lustradors/Riquer-Alexandre-de

Javier, C. P. F., & De Alicante Departamento de Humanidades Contemporáneas, U. (2018b, julio 5). *La mujer en el mundo del arte: pintoras del siglo XVI al XX*. https://rua.ua.es/dspace/handle/10045/77109

Lluís Masriera i Rosés. (1872). HA! https://historia-arte.com/artistas/lluis-masriera-i-roses

Mas I Morillas, M. C. (s. f.). DOLORS MONSERDÀ i LES DONES ESCRIPTORES. https://filcat.uab.cat/gelcc/escriptores/congres/Mas.pdf

Mendoza, C., & Mendoza, E. (2003). *Barcelona modernista*.

Mercader, L. (2014, 1 septiembre). *Artistes en relació a la Barcelona Modernista. Les exposicions femenines de la Sala Parés*. https://diposit.ub.edu/dspace/handle/2445/66075

MNAC., & Oltra, C. (s. f.). *Lluïsa Vidal. Pintora del modernisme* [Dossier de premsa]. https://www.museunacional.cat/sites/default/files/premsa_vidal_cat_0.pdf

Muñoz, A. (2012). La revista Feminal: paradigma de las publicaciones feministas españolas de principios del siglo XX. *El Futuro del Pasado*, *3*, 91-105. https://doi.org/10.14201/fdp.24715

Obs, L. N. (2018, 8 enero). C'était en 1897. «La Fronde», premier quotidien féministe au monde, était ridiculisé. *Le Nouvel Obs*. https://www.nouvelobs.com/rue89/notre-epoque/20180108.OBS0265/c-etait-en-1897-la-fronde-premier-quotidien-feministe-au-monde-etait-ridiculise.html

Petherbridge, Deanna. *The Primacy of Drawing : Histories and Theories of Practice / Deanna Petherbridge*. New Haven: Yale University Press, 2010

Risques, M. (1999). *Història de la Catalunya contemporània*. Portic.

Rudo, M. (1996). *Lluïsa Vidal, filla del modernisme*.

Rusiñol, S., & Rocarols, M. C. (2006). *Rusiñol desconegut: = Rusiñol desconocido*. Dialnet. https://dialnet.unirioja.es/servlet/libro?codigo=282534

Sala, T. (2021). *Moda femenina i espais de lluïment a la Barcelona del 1900*. https://diposit.ub.edu/dspace/handle/2445/184160

Segura, Isabel. «Feminal i Carme Karr». *Eines per a l'esquerra nacional*, 2011, Núm. 14, p. 148-149, https://raco.cat/index.php/Eines/article/view/233952.

Simó, P. C. (2022). El prat de Marcel: aproximació a una pintura de Lluïsa Vidal (Barcelona, 1876-1918). *Locvs Amoenvs*, *20*, 139-162. https://doi.org/10.5565/rev/locus.450

Tuèbols, S. R. I. (2003). *Una visió de la il·lustració catalana: discurs de recepció*. Institut d'Estudis Catalans.

Uceda, M. I. G. (2018). *4.5. Pepita Teixidor, una pintora de flores en la Barcelona modernista*. Dialnet. https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=7112265

Unidad Editorial Internet. (2010, 27 mayo). *Rusiñol, el modelo de Picasso | Barcelona | elmundo.es*. https://www.elmundo.es/elmundo/2010/05/27/barcelona/1274970258.html

Vidal, L. (2001). *Lluïsa Vidal, pintora*.

Villena, I. R. (2017). Les artistes catalanes, el seu lloc a la revista «Feminal» (1907-1917). *Locvs Amoenvs*, *15*, 223. https://doi.org/10.5565/rev/locus.299

4 Gats. (2023, 10 octubre). *Historia - 4 Gats*. https://4gats.com/es/historia/